

L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009–2014)

JORDI FONT AGULLÓ

Director del Museu Memorial de l'Exili

JORDI GAITX MOLTÓ

Universitat de Girona

Des de l'inici del segle actual, l'exili de 1939 —o republicà— originat per la Guerra Civil espanyola ha anat guanyant més protagonisme dins del que es coneix com a moviment de recuperació de la memòria històrica. Un auge que coincideix, com subscriu Antolín Sánchez Cuervo (2009), amb la dimensió cada vegada més gran que ha adquirit des dels anys noranta el debat sobre les víctimes de les dictadures en l'escena internacional. Alhora, i en paral·lel a les accions de caire rememoratiu, també s'ha desenvolupat la recerca sobre aquest període històric des de diversos enfocaments i a l'entorn de qüestions ben variades. Podríem dir que el caràcter de l'interès sobre l'exili ha oscil·lat, a grans trets, entre el treball acadèmic, l'alta divulgació i la divulgació amb pretensions més majoritàries i populars. Els fruits d'aquest interès creixent s'han traduït en una producció que abasta diversos camps de l'àmbit cultural. Si bé ha predominat la investigació històrica sobre una amplitud considerable d'aspectes que normalment s'ha difós en format de llibre o article de revista, també cal tenir en compte l'aparició de productes teòricament més a l'abast del gran públic com són els documentals i ficcions audiovisuals, algunes ficcions de caire literari, còmics o novel·les gràfiques, exposicions i produccions teatrals. Encara que sigui de passada, al costat del comentari breument raonat del que considerem com allò més rellevant en l'àmbit de la investigació i la divulgació plasmades en el format de l'edició bibliogràfica, intentarem presentar en paral·lel de quina manera l'exili ha estat present en el *zeitgeist*, tenint en compte productes que no formen part estrictament del camp de la història o d'altres ciències humanes i socials.

Atès el volum notable de publicacions científiques i produccions culturals d'índole diversa, hem considerat que calia establir un tall cronolò-

gic en la nostra provatura de fer un estat de la qüestió. Malgrat que tota divisió sempre es pot considerar d'alguna manera aleatòria, hem cregut adient emmarcar la nostra avaluació entre dos aniversaris vinculats amb l'exili republicà. En aquest sentit, l'any 2009, moment en què es va commemorar el setantè aniversari, serà el nostre punt de partida fins a arribar a l'any 2014, que coincideix amb el setanta-cinquè. Es tracta d'un període de cinc anys, que pensem que és suficient per detectar quines han estat les dinàmiques predominants en el camp de la investigació. La segmentació temporal ens és alhora útil a fi de constatar que, en l'àmbit de la història recent, poden existir vincles ben estrets entre commemoració, investigació històrica i producció cultural.

Per elaborar aquesta avaluació sobre l'interès que ha suscitat l'exili republicà en el darrer lustre ens hem fonamentat principalment en l'anàlisi d'obres que hem trobat en un rastreig pels catàlegs bibliogràfics de les universitats catalanes, en el registre de les tesis doctorals en xarxa llegides durant aquest període, en la informació bibliogràfica recollida per l'Asociación para el Estudio de los Exilios y Migraciones Ibéricos Contemporáneos (AEMIC) i en el Centre de Documentació del Museu Memorial de l'Exili (MUME). Al mateix temps, ens hem valgut de la nostra experiència i coneixement derivats de la relació professional que tenim amb aquest esdeveniment històric. Atesa la dimensió de la informació recollida, que inclou la producció dels àmbits de les ciències humanes i socials a Catalunya, la resta de l'Estat espanyol, França i alguns països llatinoamericans, hem cregut convenient establir un seguit d'agrupacions temàtiques que contribueixin a facilitar al lector una comprensió de l'evolució de l'exili com a objecte històric i memorial. A continuació, doncs, exposarem progressivament aquesta parcel·lació temàtica i tractarem d'extreure'n unes breus conclusions.

1. Revaloració, investigació i divulgació: la contextualització de l'exili republicà en la història del segle xx i la seva resignificació memorial

Segurament per causa de la mateixa dinàmica del procés de derogació del franquisme, en què els principals actors foren agents històrics de l'interior —tant les grans mobilitzacions d'oposició al franquisme amb els

seus líders corresponents com aquells elements que es podrien identificar amb els sectors reformistes de la dictadura—, a l'exili republicà li va costar esdevenir un objecte de recerca. Montserrat Duch (MURIÀ, PEREGRINA & VELÁZQUEZ 2013), en referir-se a aquest desajustament, n'assenyala també com una de les possibles causes la vindicació dèbil i fugaç de l'exili durant el període transicional. A la fi dels anys setanta van proliferar memòries, dietaris, autobiografies de personalitats de l'exili; però l'exili, excepte alguns casos remarcables i ja clàssics —Louis Elwyn Smith (1955), Carlos Martínez (1959), David Wingeate Pike (1969), Antonio Vilanova (1969), Javier Rubio (1974, 1977), José Luís Abellán (1976), Montserrat Roig (1977), Joan Sauret (1979) o Louis Stein (1979)—, va trigar molt a ser considerat quelcom que mereixés ser analitzat per ell mateix i més enllà d'un mer apèndix de la Guerra Civil i de la llarga dictadura. La relació que hi té és innegable, però també seria desitjable, tal com es remarca en el dossier coordinat per Fernando Larraz i José Ramón López García (2012) o, més recentment, en un article d'Olga Glondys (2014), que l'exili republicà s'inserís en perspectives historiogràfiques i metodològiques que no només tinguessin en compte la seva vinculació amb els processos històrics i culturals de l'interior. Per tot plegat, de manera progressiva és cada cop més perceptible la necessitat d'atendre l'exili republicà atorgant una entitat pròpia, la qual cosa no comporta, evidentment, desvincular-lo del seu origen. En aquesta línia, Geneviève Dreyfus-Armand (FONT 2010) ens ha indicat la idoneïtat d'incloure aquest exili dins la dinàmica de l'Europa de la guerra civil dels trenta anys, el «segle de les catàstrofes» tal com ho expressa ella. Sens dubte, aquest redimensionament de l'exili dins un context europeu i mundial obre moltes vies possibles d'aproximació a un esdeveniment extraordinari en relació amb el nostre país i el conjunt del continent. Així ho entén també Mercè Morales en un article valoratiu dedicat a l'exili a Catalunya al segle xx (2009). Alhora, des d'aquesta mateixa òptica catalana, Enric Pujol (2009) subratlla la condició de constant històrica atribuïble al fenomen de l'exili. Des d'una mirada espanyola, un punt de vista que té en compte la *longue durée* es detecta en el volum col·lectiu *París, ciudad de acogida: El exilio español durante los siglos XIX i XX* (MARTÍNEZ, CANAL & LEMUS 2010), en què es ressalta el protagonisme de les migracions polítiques en la complicada i controvertida construcció de l'Espanya dels segles XIX i XX. Gradualment, aquella

invisibilitat social i cultural de l'exili en els anys setanta i vuitanta del segle passat ha anat deixant pas a un interès investigador més gran que, sobretot des de l'inici de la centúria actual, ha retornat en forma de consum cultural viu i d'espai mític, com ha subratllat amb raó Jordi Gracia (2010). A títol d'exemple, aquests símptomes de ritualització i mitificació en els processos memorialístics, que a vegades es vinculen a interessos i negociacions —majoritàriament benintencionats— més relacionats amb el temps present que amb el passat, són perceptibles en el treball de memòria encapçalat per associacions i institucions locals del sud-oest de França, inclosa la Catalunya del Nord (LUZI 2012). Normalment, malgrat l'impuls cívic i democràtic que comporten, aquests moviments impliquen el sacrifici de la pluralitat de memòries en nom d'una memòria comuna *acceptable* per a tothom, que se sol nodrir de tòpics, idealitzacions i mirades nostàlgiques. És en aquesta tessitura, com remarca Jorge de Hoyos Puente en un article de balanç de les darreres aportacions als estudis dels exilis de l'Estat espanyol (2012), que els historiadors i altres estudiosos del camp de les ciències humanes i socials han d'aportar els seus aclariments i reflexions.

En efecte, en aquest període de cinc anys en el qual centrem la nostra atenció, hi ha hagut diversos autors que han tractat l'exili com a *problema* historiogràfic i metodològic. En aquest sentit, comptem amb alguns treballs breus dedicats a aquesta qüestió, quatre dels quals dins el volum col·lectiu *Reflexionant l'exili* (FONT 2010). Aquí, Enric Pujol elabora una panoràmica dels principals estudis sobre l'exili republicà català des de 1939, amb la particularitat de referir-se també a la recerca historiogràfica feta a l'exili. Per una altra banda, Anna Maria Garcia i Josefina Cuesta reflexionen a l'entorn de l'ús històric del testimoni, i Jordi Font exposa l'evolució i algunes de les problemàtiques actuals de l'exili com a objecte d'estudi, a més de fer la presentació del volum. El tractament metodològic de les fonts orals i les històries de vida en relació amb l'exili de 1939 també han estat tractades per Ángeles Egido en un article a *Migraciones y Exilios* (2009). Aquest èmfasi en la resituació de l'exili com a temàtica amb personalitat pròpia ha arribat també als àmbits arxivístic i patrimonial-territorial. En aquesta direcció, la revista *Mirmanda* (2009) va acollir dos articles: el de Gemma Caballer (2009) sobre la FIEHS, entitat perpinyanesa dedicada a tutelar documentació de la Guerra Civil i l'exili des

de 1972, i el d'Enric Pujol (2009a) sobre projectes culturals transfronterers a l'entorn de l'exili. En aquesta parcel·la de la conceptualització de l'exili com a ens memorial, Eric Forcada (2011a) atribueix als moviments memorialistes una percepció excessivament mítica i sacralitzada de la frontera que es derivaria de la persistència de mirades enfocades a partir de l'influx de les dinàmiques dels Estats, entenguï's espanyol i francès. Quant a la millora de l'accés a les fonts documentals sobre l'exili, han vist la llum quatre catàlegs —dins la col·lecció Papers del Pavelló de la República del CEHI— sobre els fons Miquel Ferrer (VELASCO 2012), Josep Maria Trias Peitx (CABALLER & SOLER 2013) i José del Barrio (VELASCO 2014a), i sobre la documentació d'exili i clandestinitat de la CNT. També existeix un documental sobre els arxius d'aquest sindicat a Amsterdam (SOLÉ 2010). Dins l'àmbit de les fonts, en aquest cas visuals i gràfiques, no es pot deixar al marge el lloable catàleg *Enllà de la pàtria*, publicat per l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals (LANGÉ 2011). És també significativa la publicació des de Mèxic d'un CD amb el catàleg de fonts orals de l'Archivo de la Palabra (PLA 2011) i que s'hagi posat en xarxa el banc de dades audiovisuals del Memorial Democràtic amb mig centenar d'entrevistes d'exiliats (2014). No obstant això, sorprèn constatar com les edicions de catàlegs no comporten publicacions noves, sinó que —a la inversa— en són com una mena de conseqüència. Així, Ferrer (2008) i Del Barrio (2013) tenen les respectives memòries editades abans que el catàleg del seu fons, i Trias Peitx, una biografia prèvia (SOLÉ 2012).

Amb certesa, un dels indicadors més rellevants de l'augment de la presència de l'exili republicà en els cenacles investigadors ha estat la profusió de col·loquis, congressos i seminaris celebrats a Catalunya i a altres zones de l'Estat espanyol, sense oblidar França i Mèxic, que han aprofitat l'ambient commemoratiu. El més important és que d'aquests esdeveniments acadèmicoinstitucionals en resta, en el cas que se'n publiquin les actes, una herència editorial que palesa la riquesa de la diversitat d'enfocaments i els avenços en el camp de la recerca. Malgrat les limitacions d'espai que tenim, paga la pena citar-ne alguns com, per exemple, *70 años después* (Nanterre, Université Paris Ouest, 2009), *Europa 1939. L'any de les catàstrofes* (Barcelona/Bellaterra, CEFID/UAB/Fundació Carles Pi i Sunyer, 2009), *L'Exili de 1939: una diàspora històrica* (València, Premis Octubre, 2009), *Figueres, capital de la República* (Ajuntament de Figue-

res, 2009), *El Exilio Republicano de 1939: La Segunda Generación* (GEXEL-UAB, 2009), *El exilio en primera persona* (Universitat de Deusto, 2009), *Correspondencias en Arte, Literatura y Pensamiento del Exilio Republicano Español de 1939* (Ateneo de Madrid/CSIC, 2009), *El exilio científico republicano* (Universitat de València/CSIC, 2009), *Reflexionant l'exili* (la Jonquera, MUME, 2009), *Desplaçaments forçosos i exilis a l'Europa del segle xx* (la Jonquera, 2010; Ribesaltes, 2011; Perpinyà, 2012), *Per Catalunya i la República. La Guerra d'Espanya en la guerra civil europea* (GERD-UAB, 2011), *Exilio y cine* (Universitat de Deusto, 2011), *De l'exili a la Deportació* (Barcelona, Memorial Democràtic, 2011), *L'exili republicà al Magrib: perspectives comparatives* (Universitat de Girona/MUME, 2011), *El Exilio republicano andaluz de 1939* (Universitat d'Almeria, 2011), *El regreso: actitudes y comportamientos del exilio español, 1936-1977* (Universidad de Alcalá de Henares, 2011), *Arte y exilio 1936-1960* (Bilbao/Sant Sebastià, Hamaika Bide, 2013), *Presencia catalana en México* (Zapopan, 2013), *V Congrés Internacional sobre l'exili republicà de 1939. Viatges i retorns* (GEXEL-UAB, 2013). A aquestes reunions d'investigadors més especialitzades en l'exili també s'hi podrien afegir el VII i el VIII Encontre Internacional d'Investigadors del Franquisme (Santiago de Compostella, 2009; Barcelona, 2013), que van incloure taules de discussió i comunicacions sobre l'exili republicà.

Tot i que aquests actes organitzats generalment des de les universitats ajuden que proliferin enfocaments múltiples sobre aquest fenomen històric, han aparegut en els darrers cinc anys pocs treballs que responguin a la voluntat de donar-ne una visió global. Dins aquest darrer àmbit és notable la panoràmica general sobre l'exili als Països Catalans que fan Daniel Díaz i Esculies (2013) i Pelai Pagès (2014). Continuant dins d'aquest camp que podríem qualificar com d'alta divulgació, Miquel Izard (2013) ha ofert una síntesi que recopila material divers i testimoniats sobre la desfeta de Catalunya i la Retirada l'hivern de 1938-1939, un primer camí ple de penyalitats que enllaça amb els camins transfronterers fins als camps de concentració que, anteriorment, havien estat tractats amb zel descriptiu per Serge Barba (2009). En un pla més divulgatiu és remarcable la monografia de Progreso Marín (2010), que incorpora nombroses imatges fotogràfiques a fi d'arribar a un públic ampli, i les pàgines d'alguns periòdics catalans dedicades a l'exili català que, en el cas d'*El Punt/*

Avui, han esdevingut un llibre (SOLÉ et al. 2014). De manera similar, hi ha contribuït una revista d'història de gran tiratge com *Sapiens* (AA.DD. 2009b) amb un monogràfic específic. Mereix també una menció dins aquesta parcel·la divulgativa l'aproximació etnològica del llibre *La Retirada. Mots et images d'un exode* (MOULINIÉ 2009), editat amb motiu del 70è aniversari pel Consell Regional del Languedoc-Roussillon.

Clourem aquest apartat parlant breument de la presència que ha tingut l'exili republicà en l'àmbit públic per mitjà de —i gràcies a— l'aparició de dispositius i productes culturals diversos. Evidentment, no els esmentarem tots per manca d'espai sinó només alguns que hem considerat rellevants per causa de la projecció pública o singularitat. En aquest sentit, es podria subratllar l'exposició *Literatures de l'exili. Retorn a Catalunya* (ABAD & GUILLAMÓN 2009) que es va presentar com el colofó de la tan elogiada exposició *Literatures de l'exili* (FABAD, GUILLAMÓN & JORDÀ 2005) i que, al seu torn, va propiciar l'edició del llibre *El dia revolt* (GUILLAMÓN 2008); l'exposició itinerant *Arte salvado* (COLORADO 2010), dedicada a la protecció de les obres d'art durant la Guerra Civil i la seva sortida per la frontera catalanofrancesa; la mostra sobre Agustí Centelles al camp de Bram (Barcelona, Arts Santa Mònica, 2009), o *La Maleta Mexicana*, exposició de caire itinerant amb fotografies inèdites de Robert Capa, Chim i Gerda Taro. En aquest context, no es pot oblidar la tasca constant del MUME dirigida a descobrir fons fotogràfics i artístics gairebé inèdits i a recuperar camins i espais de memòria de l'exili. Tot plegat contribueix gradualment a posar en valor l'exili republicà i a convertir-lo en un esdeveniment amb personalitat pròpia dins l'imaginari col·lectiu. Bona prova d'això és l'èxit mediàtic de documentals com *Camp d'Argelers* (SOLÉ 2009) o de docuficcions com *Tornarem* (SOLÉ 2011), al costat de l'aparició de novel·les gràfiques com per exemple *Exili* (KALVELLIDO 2011) o *Los surcos del azar* (ROCA 2013), de la vida novellada de Neus Català, *Un cel de plom* (MARTÍ 2012), de muntatges teatrals com *La nit més freda* (2009) i dels nombrosos actes commemoratius en molts indrets a una i altra banda de la ratlla fronterera, que gairebé sempre recullen l'experiència dels testimonis en format audiovisual o escrit, com fan, per exemple, les revistes *Alberes* (AA.DD. 2009a) i *Vallesos* (AA.DD. 2014). Ras i curt, podríem assenyalar que s'evidencia una atenció creixent a l'entorn de l'exili en la qual probablement hi ha tingut molt a veure la confluència d'una política pú-

blica de memòria en algunes zones com per exemple Catalunya, tot i les dificultats que l'afecten, amb un impuls acadèmic considerable que ha beneficiat l'aprofundiment i l'obertura de nous camps d'interès en l'àmbit de la recerca.

2. L'exili vist des de les societats de partida i arribada

Un grup específic de publicacions es refereix a l'exili vist des de l'òptica de determinats municipis o regions de partida. En format de llibre ens trobem amb el conjunt de biografies d'exiliats menorquins (PORTELLA 2010), el recull de ponències sobre l'exili balear (AA.DD. 2011a) i els estudis sobre el de la Ribagorça (BARRULL & JANÉ 2010), Aragó (GASPAR 2010), Astúries (MARTÍNEZ FERNÁNDEZ 2010), Huelva (RAMÍREZ COPEIRO 2011) o Landete y Moya —Castella-la-Manxa— (ALGARRA 2012). Pel que fa a articles, un d'ells es refereix als exiliats de Castelló d'Empúries (CANET 2011) i un altre als de Gironella (TORNAFOCH 2011). Aquests anys, doncs, s'ha anat completant el mapa dels estudis regionals de les societats d'origen de l'exili. Són notables els casos d'Astúries —ja que des de 1978 (SANTULLANO) no s'abordava el tema— i Aragó —amb una inaudita profusió d'estudis, quan abans només havia estat tractada la qüestió del maquis (ABAD & ANGULO 2001a, 2001b i 2001c; també YUSTA 2001a) i dels camps nazis (CONSTANTE & RAZOLA 2008). Malgrat tot, encara manca una visió del marc local com a laboratori de la història en majúscules, per comptes de tractar-lo com una illa desvinculada dels processos generals.

Altres treballs se centren en els primers llocs d'arribada dels exiliats, com els llibres sobre els camps d'Argelers (SOLÉ & TUBAN 2011), Sant Cebrià i Barcarès (MÍNGUEZ 2012), Bram (MÍNGUEZ 2009), Setfonts (VIDAL 2013), el canviant camp de Ribesaltes (MÍNGUEZ 2008; V. MARCOS & J. MARCOS 2009) i els fins ara més desconeguts camps del Nord d'Àfrica (BACHOUD & SICOT 2009; MORROS 2013), els quals —en la seva fracció algeriana— han rebut l'atenció d'una tesi de la UAB, que va més enllà i que vincula l'internament als moviments anticolonials dels anys seixanta (BOUZEKRI 2012). També cal esmentar els articles sobre el Rosselló com a societat d'arribada i sobre el castell de Cotlliure com a lloc de càstig per als internats als camps (Camiade i Tuban, respectivament, dins FONT 2010). Dins d'aquesta mateixa temàtica s'han publicat llibres que recu-

llen testimonis orals diversos (GALLART 2009), el diari d'un exiliat al Barcarès (RUBIÓ 2010) i els testimonis de Remei Oliva sobre Sant Cebrià, la maternitat d'Elna i Argelers (2010), el d'Albino Garrido sobre Argelers i Gurs (2013) i el de Jaume Grau, que relata un extraordinari periple per diferents camps durant els anys del conflicte mundial (2014). Una perspectiva sobre la perdurabilitat dels efectes psicològics de l'internament es troba en el volum *Trauma psíquic i transmissió* (MIÑARRO & MORANDI 2012). Malgrat que la qüestió dels camps francesos és antiga i es va tractar des del mateix endemà de l'emigració tant a Argentina com a Mèxic (GARCÍA GERPÉ 1941; MOLINS & BARTOLÍ 1944) o després (VIVES 1975; GRANDO, QUERALT & FEBRES 1981), els darrers cinc anys es pot dir que s'ha avançat sensiblement pel que fa al coneixement dels camps del Barcarès, Bram i Setfont, a més de disposar d'un testimoni de primer ordre de camps posteriors i mal coneguts, com els de Récébédou i Nexon. L'altre gran tema que s'ha desvetllat definitivament des de 2009 ha estat el dels camps nord-africans, de manera que s'han superat les primeres aportacions fetes per Lucio Santiago (1981) o José Muñoz Congost (1989).

Hi ha també alguns treballs que analitzen l'exili des de l'òptica de la seva persecució. Un article estableix ponts comparatius entre la repressió posterior a la Guerra Civil i el fenomen dels camps de concentració francesos (VILANOVA 2009). D'altra banda, el tema del pas d'exiliats republicans pels camps nazis ha merescut l'atenció dels llibres d'Adrián Blas Mínguez (2010), un balanç sobre Gusen; d'Ernest Gallart (2011), sobre el *kommando César*, format per republicans espanyols de Mauthausen; de Juan Manuel Calvo (2011), centrat en els deportats aragonesos; d'Àngel Del Río (2013), sobre el andalusos, o de les memòries del vilanoví Marcellí Garriga a Buchenwald (2009). Malgrat que l'internament dels republicans als camps de la mort era un tema conegut des dels anys setanta (CONSTANTE 1974; ROIG 1977; PONS 1979), cal destacar el balanç —fins ara inexistent— sobre Gusen i l'estudi de detall d'un important *kommando* de Mauthausen. Pel que fa a la repressió de l'exili en territori francès, tant la franquista, participada per les autoritats de Vichy i nazis, com la posterior de la República francesa contra els sectors comunistes, més pròpia del clima de Guerra Freda, disposem de les innovadores aportacions de Jordi Guixé, en capítol (dins FONT 2010) i llibre (2012), i d'un article del mateix autor en què tracta singularment el cas de Lluís Nicolau d'Olwer

(2013). Un altre volum treu a la llum documentació que avalaria la tesi d'una persecució premeditada dels refugiats per la policia de Vichy, al sud-oest del país, pels volts de 1942 (C. FARRENY & H. FARRENY 2012). Pel que fa a la repressió dels republicans i l'internament al Gulag rus, destaca la tesi doctoral de Luiza Iordache (2011), avançada abans i editada després en sengles llibres (2008, 2014), i també el volum de Secundino Serano sobre el mateix tema (2011). Malgrat que la CNT de l'exili ja havia denunciat l'existència dels camps soviètics en un opuscle molt primerenc (1948), fins ara aquest tema no s'ha abordat científicament.

Un altre tema que ha merescut l'atenció de la recerca els darrers anys ha estat el fins ara poc tocat aspecte de les ajudes a l'emigració, articulades a través d'entitats i associacions. Destaquen el recull d'actes de les jornades sobre l'ajut dels catalans del nord i dels llenguadocians als republicans (BALENT & MARTY 2009), el llibre sobre la Villa Saint-Christophe, una casa de convalescència a Canet per a infants dels camps (CHIROLEU-ESCUDIER, CHIROLEU & ESCUDIER 2013), i el breu llibre amb DVD sobre l'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc (MARTÍNEZ VIDAL 2010). També l'estudi sobre la labor assistencial dels quàquers (KERSHNER 2011), que es completa amb la biografia de J.M. Trias Peitx, molt vinculat a aquests, des de París (SOLÉ & CABALLER 2012). Se centren també en aquest aspecte de l'emigració les dues biografies sobre Elisabeth Eidenbenz (CASTANIER 2009; MONTELLÀ 2011a), així com els articles sobre Ruth von Wild i la colònia de 1939 a Sijan (PUÉCHAVY 2010; OJUEL 2011). El vessant institucional dels ajuts ha estat abordat per Abdón Mateos, que ha fet un estudi de la política mexicana en aquest terreny (2009) i per Gérard Malgat que, mitjançant la biografia de Gilberto Bosques, dibuixa l'acció de la diplomàcia mexicana a favor dels republicans exiliats (2013). Una tesi desenvolupa el punt de vista mexicà de les ajudes i aborda el SERE i la JARE des de les filials del país, així com l'autòctona i poc estudiada FOARE (VELÁZQUEZ 2012). La visió catalana l'aporta Laia Arañó en el llibre electrònic sobre el serveis d'ajut de la Generalitat de Catalunya (2010). Trobem un resum de la qüestió a l'article sobre institucions d'ajuda a l'exili (DUEÑAS 2009). Possiblement el *boom* mediàtic de la maternitat d'Elna (MONTELLÀ 2005) —una seqüela del qual són les dues biografies d'Eidenbenz (CASTANIER 2009, MONTELLÀ 2011b), la seva impulsora— hagi animat a publicar la història de centres similars, com els de Canet o Sijan.

Això i els estudis sobre el paper salvador del Mèxic de Cárdenas i la labor assistencial de la Generalitat conformen un àmbit de publicacions divers però que constitueix una de les noves línies que s'han encetat aquests anys.

Un grup important de la producció bibliogràfica d'aquests anys analitza els exiliats en el marc dels països receptors. Si ens centrem en França, fem notar el balanç de Didier Debord i Bruno Vargas (2010), el llibre centrat en la regió de Tolosa (V. MARCOS & J. MARCOS 2009), l'article sobre l'Haute-Vienne (GOSAN 2012) i els dos treballs sobre l'exili aragonès a França —un al sud de la metròpoli (SÁNCHEZ LANASPA 2010), l'altre al nord d'Àfrica (PALACIO 2010). A banda, s'ha d'esmentar l'edició del testimoni epistolar de Carles Pi i Sunyer, a cura de F. Vilanova, sobre la caiguda de París el 1940 (PI I SUNYER 2010). També anotem l'article de J.B. Vilar sobre l'exili que, des de França, fou expulsat al Nord d'Àfrica (dins MATEOS 2009) o que passà a Andorra (LLADÓ 2010). Continuant a França cal subratllar un article sobre l'associacionisme dels exiliats republicans durant el llarg exili (LILLO 2011). Pel que fa a la URSS, existeix un volum doble sobre els aragonesos que hi van estar —exiliats o pertanyents a la División Azul— (PALACIO 2013). Per últim, quatre aportacions de caràcter biogràfic però centrades en aquest mateix país: sobre la família d'Eloísa i Antonio Salueña (GRASA 2011), sobre Francisco Ramos (IORDACHE 2010), sobre el desencís polític de la militant socialista Julia Mayoral a la seva arribada al país (HERNÁNDEZ SÁNCHEZ 2010) i sobre el mestre i traductor llagostereenc August Vidal (RAMIONET 2011). A l'altra banda de l'Atlàntic, Mèxic continua essent un centre d'atenció clar. Hem d'esmentar dos reculls d'aportacions diverses sobre el tema, el primer de Clara Lida (2009) i el segon coordinat per Angélica Peregrina (2009), el volum general sobre Espanya i Mèxic el 1939 (MATEOS & SÁNCHEZ 2011), un catàleg d'exposició sobre l'exili a la ciutat de Mèxic (PLA & VÁZQUEZ 2011) i els dos volums sobre l'exili català a Mèxic (FIGUERES & MURIÀ 2010; MURIÀ, PEREGRINA & VELÁZQUEZ 2013). També cal esmentar el llibre sobre l'exili balear a Mèxic (PARRON 2009), un breu estudi sobre el d'origen aragonès (SECO & CELORIO 2010), el volum sobre les exiliades a Mèxic (DOMÍNGUEZ 2009), així com un article sobre la recerca feta amb fonts orals d'exiliats a Mèxic (TUÑÓN 2010) i llibres de memòries: el de l'empordanès Josep Marull (SÁNCHEZ DIPP & MURIÀ 2010) i el de la nena malague-

nya Gloria Rodríguez (2009). Pel que fa a Xile, citem el llibre amb les memòries de l'exiliat Cristian Aguadé (2009) i els tres articles sobre Xile i el Winnipeg de Gonzalo Rojas (2009), Maria Campillo (2009) i Julio Gálvez (2009). Gálvez mateix ha estat l'autor d'una recent i extensa monografia sobre aquest mític vaixell i el testimoniatge dels seus passatgers: *Winnipeg* (2014). Quant a Argentina, destaca el conjunt d'articles de Bárbara Ortuño, alguns amb visions de conjunt (2009), altres de centrats a Buenos Aires (2011*b*) —àmbit que constitueix el motiu de la seva tesi doctoral, presentada a la Universitat d'Alacant (2010). Un altre article derivat d'una tesi anterior —de la UdL— és el de Lidia Bocanegra, que tracta els discursos sobre l'exili des d'Argentina (dins MATEOS 2009). També hi ha un treball que aprofundeix en els exiliats —valencians— a Uruguai (AGULLÓ 2011). Pel que fa al volum en clau biogràfica de Josep M. Espanya, en les pàgines finals es descriu l'exili d'aquest polític a Colòmbia i, particularment, a Bogotà (JARNE 2010). Sobre el Carib insular, esmentem un volum generalista sobre Cuba (DOMINGO 2009) i un altre sobre l'exili davant els programes d'identitat cultural a les illes caribenyes (CAÑETE 2011). La biografia de Joan Lluís Pujol ens ilustra sobre les vivències de l'exili català a Cuba (FERRET 2012), mentre que la de Joaquim Maurín ho fa en relació amb els EUA (CLAVERÍA 2010), tal com també ho fa el testimoni de Ruiz Vilaplana (2010), fins ara només editat a Mèxic, el 1945. Encara sobre els EUA, existeix la visió global del llibre editat per Sebastiaan Faber i Cristina Martínez-Carazo (2009). S'han publicat, alhora, sobre Puerto Rico un volum general (NARANJO, LUQUE & ROBATTO 2012) i un article sobre l'exili literari (MONTESINOS 2011). En relació amb Canadà, disposem d'un innovador treball sobre el Quebec (CASANOVAS et al. 2012). Per últim, cal relacionar aquí dos rars i interessants estudis comparatius entre els exilis de França i Mèxic (DÁVILA 2012), i de Mèxic i Argentina (PAGNI 2011); un conjunt de treballs sobre els països receptors coordinats per Abdón Mateos (2009); un altre sobre l'exili a Amèrica en conjunt (MÄCHLER 2011), i un article sobre exili i associacionisme a Amèrica (ORTUÑO 2011*a*). Aquests darrers treballs —comparatius, macroregionals— només són possibles avui, quan existeix ja un corpus d'estudis previs. D'altra banda, si bé determinats països receptors com França, la URSS, Mèxic, Xile, Argentina o Uruguai ja havien estat estudiats, ara reben valuoses aportacions de detall. A més, s'ha resolt la situació de semipenombra en

què quedava el Nord d'Àfrica, Cuba, els EUA o Canadà, és a dir, regions o estats que no foren receptors en primera instància i l'estudi dels quals no havia rebut l'atenció del *boom* de la recerca que parteix dels anys noranta.

Altres edicions posen l'accent principal en el gènere o l'edat dels exiliats. En aquest sentit, cal ressenyar aquí l'article de Mónica Serrano en què es subratlla el protagonisme definitiu del subjecte femení en la història de l'exili, des de la perspectiva de la superació dels estudis sobre les elits culturals i polítiques, i en consonància amb un enfocament més social (2011). En aquesta direcció, ressaltem també un volum amb la biografia de quinze dones destacades dels anys trenta, la majoria exiliades (RODRIGO 2013); un altre que conté el retrat de dones de perfil llibertari (BERENGUER 2011), o el llibre sobre l'anarquista baixempordanesa Àngela Clos, de Palafrugell (SAURÍ 2012). Pel que fa a l'exili infantil, destaca el llibre dels nens refugiats a la URSS (COLOMINA 2010), el dels nens bascos a l'exili (BELL 2011), un dossier sobre els nens de la guerra, amb articles sobre l'exili infantil (AA.DD. 2013), les memòries d'un dels nens de Rússia (BELZA 2013), un article sobre l'exili infantil a Argentina (ORTUÑO 2012a), un altre sobre la construcció de la identitat de les nenes exiliades al mateix país (ORTUÑO 2012b) i dos reculls de testimonis de "nens de la guerra", el de l'Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat (AA.DD. 2010) i el dels infants gallecs (LÓPEZ GONZÁLEZ 2011). Un altre col·lectiu estudiat ha estat el dels militars de la marina republicana (FERNÁNDEZ DÍAZ 2009). Retornant a les dones exiliades, la feminitat de l'emigració ha estat una qüestió que s'ha continuat posant en valor aquest quinquenni. Després d'uns primers i lloables intents (DE GAULLE-ANTHONIOZ et al. 1966; MONTSENY 1977; LLORENS 1981), els estudis sobre l'exili femení van despuntar el 1994 i, especialment, a l'inici del segle XXI. Actualment aquest interès no només se circumscriu en un àmbit temàtic, sinó que —com veurem— ateny la majoria de camps d'estudi de l'exili. Quelcom semblant succeeix amb l'exili infantil. Després d'un primer precedent aïllat (PLA 1985), aquesta gamma d'estudis s'expandeix de 1996 en endavant (MATEO 1996; PONS 1997; ALONSO 1998; ALTED, NICOLÁS & GONZÁLEZ 1999). Tanmateix, l'interès actual no respon tan sols a una elecció epistemològica, sinó a la desaparició gradual de testimonis de primera generació. Els que avui expliquen l'exili en primera persona eren joves o criatures quan el van viure, i és aquest relat —fins ara inèdit— el que far-

ceix bona part dels volums en qüestió. Quan això es tracta de manera honesta, coneixem un relat complementari, no pas pitjor; però no sempre es fa amb aquesta precaució.

3. Institucions, govern i acció política

Hi ha, també, un grup d'estudis dedicat als aspectes polítics i institucionals. Dins d'aquest camp, el Parlament de Catalunya ha merescut una monografia que inclou l'etapa d'exili (MORALES 2012); la figura de Taradellas també ha estat objecte d'un estudi a través del seu propi arxiu (CONTE 2011), i en relació amb el govern espanyol, s'ha publicat un balanç de conjunt (SÁNCHEZ CERVELLÓ 2011), un volum sobre la seva actuació a Mèxic (ANGOSTO 2009) i un altre sobre l'etapa 1945–1949 (BAHAMONDE & SÁNCHEZ ILLÁN 2010). Alhora, el testimoni d'època de Pablo de Azcárate ofereix un xic de llum sobre les actuacions de Negrín a l'exili (VIÑAS 2010). Pel que fa al que fou president de la República encara els primers dies de la retirada, Azaña, se li dedica l'edició de les actes d'un congrés (AMALRIC & DREYSFUS-ARMAND 2011) i una biografia divulgativa (VILLENA 2010). Per últim, existeix un extens treball sobre el govern basc (IRUJO 2012a).

Quant a l'acció política dels exiliats, destaca un volum dedicat a l'exili com a etapa final del republicanisme històric (DUARTE 2009) i un altre sobre els projectes del republicanisme establert a Mèxic (DE HOYOS 2012a). Centrant-nos en ERC, ens trobem amb un estudi sobre el partit a Mèxic (VALL 2012), l'edició prologada de les cartes i articles d'Emili Vigo, secretari personal del president Irla i director del periòdic d'ERC, *La Humanitat* (2011), i una biografia de l'exconseller de la Generalitat Martí Barrera (PÉREZ 2014). Quant a l'esquerra marxista, s'ha llegit una tesi sobre el socialista Manuel Serra i Moret (VELASCO 2011), publicada en dos llibres (2009, 2014b). En relació amb Serra i Moret, encara, J. Pujadas ha editat les cartes de contingut més familiar (2010). Trobem una anàlisi de conjunt dels socialistes a França a l'article de Michele d'Angelo (2012). A banda, l'edició de la correspondència entre les primeres figures del socialisme de l'exili, Prieto, Araquistain i —menys— Largo Caballero, cenyida als anys 1945–1949, ens dibuixa les opcions del PSOE davant d'una hipotètica Espanya sense Franco. Aquest i molts altres aspectes es toquen en la completa i re-

cent biografia de Largo Caballero mateix (ARÓSTEGUI 2013). Sobre la UGT existeix una història oral del sindicat —exili i interior— en un volum dirigit per Alicia Alted, Manuela Aroca i Juan Carlos Collado (2010) i també un conjunt de retrats d'uguetistes de l'emigració (SANTOS & AROCA 2011). Un recull d'articles i un altre de cartes de l'artista gallec Eugenio F. Granell aprofundeixen en el coneixement del POUM de l'exili (GRANADELL 2009). Pel que fa al sector comunista oposat, s'ha publicat la biografia d'Estanislaú Ruiz Ponsetí, destacat membre del PSUC, exiliat a Mèxic i un dels vicepresidents del Parlament català, el 1954 (PORTELLA 2011); un article sobre la crisi Claudín–Semprún, que va tenir lloc a l'interior del PSUC l'any 1964 (PALA 2010) i les memòries de Pauline Talens-Péri, filla del governador d'Almeria, del PCE (2011). Sobre l'activitat del maquis al Pallars i a la Val d'Aran, disposem del testimoni d'un soldat ras de l'exèrcit espanyol dels anys quaranta (BOLEDA 2009) i de la història d'un guerriller del grup de Decazeville, recopilada pel seu fill, que fou membre de La Nueve i participà en l'operació de la Val d'Aran el 1944 (COSTUMERO 2011). També hi ha un article sobre el control de frontera francès dels guerrillers els anys 1944–1945 (BALENT 2009), un recull bibliogràfic comentat sobre el maquis (MORENO, ROMERO & SÁNCHEZ 2012) i un estat de la qüestió historiogràfic sobre el mateix tema (GASPAR 2012). Quant a La Nueve i la participació dels exiliats en l'alliberament de París el 1944, cal veure la monografia d'Evelyn Mesquida (2011). Alhora, és remarcable un breu estudi que replanteja, en el context de les relacions entre llemosins i exiliats espanyols en el període 1936–1945, que la cultura política de l'antifeixisme sigui l'única raó suficient per a l'entrada a la resistència; necessitats, emocions i instints també constarien com a motivacions d'aquesta arriscada decisió (LÉGER 2012). Pel que fa a les dones comunistes organitzades, cal remetre's al llibre sobre la Unión de Mujeres Españolas (YUSTA 2009). L'anarquisme ha despertat menys interès. Tanmateix, existeix una monografia sobre la cultura anarcosindicalista al sud de França (ALTED & DOMERGUE 2012), i disposem de la biografia de Joan Perelló —conegut com a “Liberto Callejas”—, periodista anarquista exiliat a Mèxic (PORTELLA 2012). Fugint dels àmbits compartimentats dels grups polítics, cal ressenyar encara el recull d'articles a cura de M. Bacardí i F. Foguet de l'escriptor Rafael Tasis, d'ACR, sobre l'impacte de la conjuntura internacional a l'exili i les relacions d'aquest amb l'antifranquisme de l'interior (2012). En

aquest mateix sentit, l'article de Francesc Vilanova aprofundeix en les dinàmiques exili-interior dels anys quaranta (dins FONT 2010). És interessant també, amb relació a l'incipient context de la Guerra Freda, la manera com alguns sectors de l'exili, des dels EUA, es van preocupar perquè no fossin absorbits pel maniqueisme creixent (RUÍZ DEL ÁRBOL 2012a).

Malgrat que la nòmina de publicacions sobre l'exili polític no és escassa, l'aportació de nous continguts sembla haver-se anat esllanguint, especialment en el cas català, probablement com a conseqüència de la publicació del voluminós i exhaustiu llibre de Mercè Morales (2008) sobre l'actuació del Govern català i altres aspectes col·laterals. Únicament s'ha animat un xic l'edició de documents primaris, memòries i testimonis i, també, l'anàlisi de l'etapa Tarradellas —que no tracta Morales. D'altra banda, gràcies a la ingent tasca de Miquel-Àngel Velasco —el qual també s'ha fixat en Miquel Ferrer o Del Barrio—, probablement Serra i Moret sigui ara un polític molt més ben conegut, ja que només disposàvem de la biografia feta a Mèxic el 1967 (FOIX 1967, VELASCO 2014b). Pel que fa al POUM de l'exili —i a la seva reconversió i dissolució—, ens segueix mancant la tan esperada obra de conjunt que no arriba. Quant a l'anarcosindicalisme, prevalen —com ha estat fa anys— les edicions “militants”, en molts casos fetes per historiadors absolutament competents. Amb tot, es troben a faltar recerques universitàries —a excepció del nou treball d'Alicia Alted i Lucienne Domergue— sobre un dels sectors polítics majoritaris de l'emigració, mentre que d'altres de menors han estat privilegiats per interessos més actuals.

4. Cultura, ciència i exili: de la pèrdua a l'interior a l'intent de resiliència a l'exterior

Actualment és molt habitual trobar-se amb el concepte “resiliència” que, segons una de les definicions acceptades, fa referència a la capacitat que té un ecosistema per recuperar una estabilitat perduda després de patir alguna pertorbació. Quan ens volem aproximar al que anomenem “exili cultural” cal tenir present la complexitat de la terminologia per diverses qüestions. Com ha assenyalat Geneviève Dreyfus-Armand en el volum col·lectiu —coordinat per ella mateixa— *Cultures de l'Exil* (2013), hauríem de tenir present la distinció entre “cultures a l'exili” i “cultures de l'exi-

li". És evident que la derrota republicana va comportar un esfondrament de grans dimensions en els diversos àmbits culturals peninsulars. En el cas català és tot l'ecosistema el que se'n ressent. El divers món cultural i educatiu català i la mateixa llengua eren indestriables per a la consolidació de les institucions de l'autogovern. En aquest sentit, la síntesi d'alta divulgació de Marta Pessarrodona (2010a) traça un marc de conjunt molt útil per copsar la grandària de la cultura catalana exiliada. Però a l'exili, a banda d'intentar mantenir el que s'ha deixat al país d'origen, també neix una altra manera d'entendre i de fer la cultura, arran precisament de la naturalesa de l'exili i de les condicions que se'n deriven, tant les d'ordre psicològic com aquelles d'índole material. En definitiva, la continuació de la vida cultural fou essencial des d'un primer moment, tant per tractar de mantenir el que es perdia com per iniciar una operació de reconstrucció identitària de caire resiliat que d'alguna manera hauria de contribuir, tot exposant el trauma del desterrament, a assolir una millor situació per prosseguir el combat en el llarg exili, o bé per aconseguir una integració en els sistemes culturals, educatius i científics dels països d'acolliment que, a vegades, va comportar una aportació renovadora.

Aquestes qüestions que hem esbossat mínimament són presents en molts dels treballs que han aparegut en els darrers cinc anys sobre "les cultures a l'exili" i "les cultures de l'exili". El volum ja esmentat de G. Dreyfus-Armand conté anàlisis ben diverses sobre la transmissió memorial i generacional, les escriptures, el pensament —vegeu-ho en els articles de S. Milquet, J. Herbreteau, P. Moiron o B. Sicot—, així com un singular article de M. Lignon sobre la noció d'exili en l'obra de l'important cantautor Paco Ibáñez. De la mà de Bernat Sicot, disposem, també, de les actes *La Littérature espagnole et les camps français d'internement* (2010), que corresponen al col·loqui ja citat *70 años después* i que conformen un dels volums més rellevants sobre la creació produïda arran de l'experiència concentracionària als camps francesos. Cal destacar que al llibre s'hi fa una distinció entre la literatura espanyola i la literatura catalana —vegeu els capítols d'O. González Tura, J.V. Garcia Raffi, M. Marin-Dòmine, C. Cortés, M. Prudon o C. Guinard. Abans, amb una mirada més transversal pel que fa a les matèries tractades però que només té en compte el context cultural en castellà i, en alguns casos, comptant amb les impressions d'actors de la segona o tercera generació de l'exili, havia aparegut el

llibre col·lectiu *La República y la cultura. Paz, guerra i exilio* (RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS 2009). En aquesta línia globalitzadora, en què apareixen estudis sobre diversos artistes i intel·lectuals peninsulars a l'exili, resulta significatiu el llibre col·lectiu *La cultura exiliada* (MESEGUER et al. 2010). En l'àmbit de l'estudi sociocultural, cal ressaltar l'enfocament renovellat de Fernando Larraz a *El monopolio de la palabra* (2009), que ens situa davant de la recepció i els usos de l'obra dels exiliats per les elits intel·lectuals de l'interior afins a la dictadura, sovint objecte d'instrumentalitzacions, manipulacions i d'una mirada altiva que demanava als autors exiliats que acceptessin una suposada subsidiarietat en relació amb la producció cultural de l'interior.

Si retornem al món concentracionari, ens trobem amb l'atenció al voltant de la relació entre literatura, art i memòria als camps. Amb profusió analítica, la professora nord-americana Francis Cate-Arries (2012) mostra, a partir de la producció literària i visual de Ramon Xirau, Agustí Cabruja, Celso Amieva, Josep Bartolí, Narcís Molins, Agustí Bartra, Remedios Varo, entre altres, com l'espai de reclusió del camp és considerat el primer estadi de la contestació política i de la renovació cultural. Amb l'adopció d'un punt de vista similar, Eric Forcada, Josep-Vicent Garcia Raffi i Miquel Berga fan referència respectivament a l'art visual, l'escriptura i el cas particular d'Agustí Centelles en el llibre *Reflexionant l'exili* (FONT 2010). Més enllà del món dels camps i atenent una visió més global, en aquest lustre que ens ocupa Maria Campillo ha impulsat diverses iniciatives cabdals per comprendre la rellevància de l'exili literari català. El volum *Llegir l'exili* (2011), coordinat per aquesta investigadora, aplega catorze treballs de diversos estudiosos enfocats des de la lectura crítica dels textos de creació generats a —i arran de— l'exili. Des dels autors considerats canònics —Agustí Bartra, Josep Carner, Pere Quart, Xavier Benguerel— a d'altres no tan coneguts—Ferran Planes, Lluís Ferran de Pol, Domènec Guansé, Ramon Vinyes. Ella mateixa ofereix, en un altre volum, fruit d'un congrés de 2009 a Mallorca, *L'exili republicà: Política i cultura* (AA.DD. 2011a), una panoràmica per la producció poètica i narrativa de l'exili català. També resulta rellevant l'aportació, en el mateix volum, de Josep Massot sobre l'exili intel·lectual balear. Maria Campillo també s'ha responsabilitzat de l'edició crítica d'alguns escrits d'exili de Francesc Trabal (2011) i, anteriorment, el 2010, en clau més divulgativa, la mateixa

autora va aplegar un seguit de textos literaris sobre el simbòlic pas de la ratlla fronterera a *Allez, Allez. Escrits del pas de la frontera*. En una línia similar, un recull també significatiu de textos literaris del primer moment de l'exili és *El Nadal que no vam tornar a casa* (TORRA 2009).

Sens dubte, també mereix una consideració particular la tasca duta a terme pel Grup d'Estudis de l'Exili Literari (GEXEL–UAB) liderat pel professor Manuel Aznar al costat d'altres col·laboradors com per exemple José Ramón López García, autor d'un assaig recent sobre Max Aub i el judaisme (2013). Les iniciatives d'aquest grup són moltes i diverses: publicacions d'actes de congressos, recuperació d'autors, impuls de tesis doctorals, la preparació d'un diccionari biobibliogràfic dels escriptors, editorials i revistes de l'exili, que inclou les quatre llengües peninsulars. Ens veiem, doncs, obligats a citar-ne tan sols algunes. Una de les aportacions a destacar és la publicació de la ingent obra col·lectiva *El exilio republicano de 1939 y la segunda generación* (AZNAR & LÓPEZ GARCÍA 2011) dins la col·lecció Biblioteca del Exilio, d'Editorial Renacimiento, que inclou una cartografia exhaustiva sobre qüestions ben diverses com el testimoniatge, la narrativa, l'art, el cinema, la producció editorial, el teatre, etc. En efecte, la Biblioteca del Exilio ha donat mostres en el darrer quinquenni d'un dinamisme altíssim en el rescat d'obres d'autors coneguts i no tan coneguts de la cultura feta en castellà a l'exili —que es presenten amb la corresponent edició crítica—, al costat també d'una línia d'estudis històrics i literaris com per exemple el del mateix Manuel Aznar sobre el teatre espanyol de Tolosa de Llenguadoc (2010). Al seu torn, la revista *Primer Acto* (2009c) va dedicar un monogràfic al teatre a l'exili. Dins el mateix àmbit, és significatiu el darrer llibre de l'expert teatral Ricardo Doménech, *El teatro del exilio* (2013).

Alhora, són remarcables les tesis doctorals fetes sota l'influx del GEXEL, com per exemple *Aproximación al teatro completo de Manuel Andújar* (ESTEVE JUÁREZ 2012) o *Por los caminos de la palabra* (SIMÓN 2011), editada en format de llibre el 2012: *La escritura de las alambradas*. Aquest és un volum que aprofundeix en diverses obres memorialistes i les incorpora al debat sobre l'evolució de l'estatus del testimoni, això és, de l'actitud militant a la més subjectiva i emotiva de la víctima. També mereix un comentari, d'una banda, una tesi dedicada a Angelina Muñoz-Huberman, una escriptora de la segona generació d'exiliats a Mèxic, en què s'ana-

litza la confluència de reconstrucció de la identitat, l'exili i l'escriptura autobiogràfica amb un marcat perfil femení (PÉREZ APARICIO 2013); de l'altra, la rellevant *Guerra fría cultural y exilio republicano español* d'Olga Glondys (2010), publicada el 2012, en què s'estudia l'exili republicà —i especialment les elits culturals d'aquell exili— dins dels processos interessats de captació i influència ideològica que la CIA va utilitzar de manera encoberta durant els anys cinquanta i seixanta en plena Guerra Freda, una època en què el corpus ideològic de l'anticomunisme, fonamentat en el proselitisme del liberalisme democràtic, tractava d'esdevenir hegemònic en el context cultural occidental.

L'estudi d'escriptors i escriptores catalanes per als quals l'exili és un element estructurador de la seva obra és present en l'assaig de Jordi Julià *Poètica de l'exili* (2011), amb la particularitat que té en compte la categoria d'"exili interior", cosa que li permet referir-se a autors com Màrius Torres i J.V. Foix, a banda de tenir present els canònics Josep Carner, Carles Riba i Pere Quart. *L'abrupta llengua* (2013), també de Jordi Julià, presenta una Mercè Rodoreda consolidada com a poeta a l'exili. Aquesta mateixa escriptora és atesa també, des de l'òptica de l'estudi literari aplicat a la narrativa, per Carme Arnau (2012). El periodista, crític i novel·lista Domènec Guansé ha estat, al seu torn, objecte d'un rellevant estudi de Montserrat Corretger (2011). També hi ha investigacions que tracten altres autors de condició exílica, com per exemple Artur Bladé, que és estudiat per Xavier Garcia (2011) i en el llibre electrònic *Exilis. Estudis literaris sobre Artur Bladé* (ABRAMS et al. 2013), o Anna Murià (LOZANO 2010). Des d'una perspectiva que podríem qualificar de gènere han anat apareixent publicacions ben variades. Sobre aquesta qüestió destaca el dossier de caire acadèmic *Literatura de mujeres exiliadas* (AA.DD. 2011b). En una altra línia més encarada a l'alta divulgació hi ha una obra com *L'exili violeta* (PESSARRODONA 2010b) amb la intenció de ressaltar el paper d'escriptores i artistes catalanes a l'exili. En altres casos, en un àmbit global ibèric i de manera també més acadèmica, es pretén mostrar com l'exili s'interposa en diferents dones escriptores i passa a ser l'eix central de la seva obra en un procés de conformació de la identitat. Des de Maria Zambrano a Aurora Bertrana, passant per autores poc conegudes, concorren en el volum col·lectiu *Mujer, creación y exilio* (JATO, PÉREZ & KEEFE 2009). Aquest punt de vista encarat al rescat de veus femenines poc estudiades és pre-

sent també en el treball *El clamor de las ruinas*, centrat en el cas mexicà (LÓPEZ GONZÁLEZ DE ORDUÑA 2012). L'estudi del gènere femení també té un espai destacat en el volum col·lectiu *Visions de l'exili: literatura, pintura i gènere* (MARCILLAS 2011).

Gairebé fins avui ha romàs poc estudiada la feina d'alguns exiliats com a traductors. En el cas català ha estat objecte d'una aproximació feta per Montserrat Bacardí (2009). Alhora, també s'ha pres en consideració la bibliofília catalana a l'exili (FONTBONA 2009). En el domini lingüístic en castellà, la tasca traductora a l'exterior ha rebut l'atenció en les tesis *El exilio literario español de 1939 en la Unión Soviética: el traductor Vicente Pertegaz* (CASTILLO FERRER 2013) i *Los traductores del exilio republicano español en Argentina* (LOEDEL ROIS 2013). Aquest camí que han pres algunes recerques, que es fonamenta en la reconsideració de moltes altres qüestions més enllà dels noms més coneguts, comença a ser perceptible en el camp assagístic i periodístic. En aquest sentit, podríem destacar la revalorització, amb edició crítica inclosa a cura de F. Montero, d'autors com Emili Vigo (2011) i Josep M. Corredor (2012a). En l'àmbit català comencen a haver-hi estudis sobre els recursos i mitjans culturals durant el desterrament. Teresa Ferriz (2009) ha treballat exhaustivament els índex de deu revistes catalanes editades a Mèxic, que reflecteixen la voluntat de reconstrucció nacional i cultural. També la trajectòria d'Armand Obiols a la *Revista de Catalunya* a l'exili ha focalitzat l'interès de Maria Campillo en un article (2012). Som al davant de treballs pioners que segurament donarien molts fruits en el camp investigador. L'estudi de la premsa de les formacions polítiques a l'exili en seria un bon exemple. En aquest cas es disposa d'un breu estudi de Josep M. Cadena sobre la premsa d'ERC (2010). També Josep M. Figueres ha aportat un estudi sobre el periodista Pere Foix a Mèxic (dins MURIÀ, PEREGRINA & VELÁZQUEZ 2013). Pel que fa al sistema comunicatiu espanyol han aparegut diverses publicacions que posen l'accent en l'estudi de l'adaptació de periodistes i intel·lectuals als països d'acollida. Destaca, en aquest àmbit, el *Diccionario biográfico del exilio español de 1939: los periodistas* (SÁNCHEZ ILLÁN 2011). Amb un caire monogràfic i seguint aquesta estela, per exemple, Luis Díez focalitza el seu estudi en el cas de Mèxic (2010). Així ho fa també Fernando Serrano Migallón, en valorar l'aportació intel·lectual espanyola al país llatinoamericà (2010). Aquest mateix país i Argentina són abordats des de la pers-

pectiva dels mitjans editorials i les institucions en un llibre col·lectiu que hem esmentat abans (PAGNI 2011). Alhora, en referència als Estats Units, si es té present la tipologia d'exiliats que hi anaren a raure, es pot parlar fonamentalment d'un exili d'intel·lectuals. Sobre aquesta qüestió es va publicar una reunió d'assaigs amb el nom *Contra el olvido* (FABER & MARTÍNEZ-CARAZO 2009), citat també a l'apartat sobre les societats d'arribada.

L'abundància d'estudis que trobem en el camp literari i periodístic no l'hem trobat en altres branques de la producció intel·lectual. Per exemple, pel que fa als professionals de la història, a més de l'article d'Enric Pujol ja citat a l'apartat primer sobre la historiografia catalana a l'exili, s'hi pot afegir l'estudi del mateix autor sobre Ferran Soldevila (2013) així com la publicació d'un volum que recull els escrits que Antoni Rovira i Virgili, a l'exili, va dedicar a la història de Catalunya, amb edició crítica i estudi introductor i a cura de Mercè Morales i Jaume Sobrequés (2012). Mercè Morales també aborda la producció historiogràfica del polític i historiador català en un altre text (2013). Quant a la filosofia, un article d'Oriol Farrés Juste se centra en l'obra del filòsof exiliat Eduard Nicol (2010). Pel que fa a l'àmbit de la filosofia espanyola destaca la recuperació d'una obra inacabada de María Zambrano, *El exilio como patria*, amb edició crítica de Fernando Ortega (2014).

Sovint, quan es parla de l'exili cultural, el primer pensament que ens ve al cap és l'obra d'algun escriptor conegut i es desestimen inconscientment branques de la cultura entesa de manera diversa i transversal que són fonamentals per estructurar una societat avançada. Sens dubte, el magisteri, el sistema d'ensenyament en general i la ciència són uns d'aquests pilars essencials. La dictadura franquista es va mostrar incompatible amb els sectors més evolucionats i compromesos amb l'educació, la ciència i la medicina enteses en un sentit democràtic. L'exili va ser el camí que van prendre molts d'aquells homes i dones que professaven idees progressistes i compartien coneixements en sintonia amb els països més avançats de l'entorn. En aquests darrers cinc anys, quant al magisteri, Salomó Marquès ha continuat amb la seva tasca restituïdora amb treballs diversos: l'article «El manteniment d'un somni de progrés» (FONT 2010); les monografies *Educación republicana en Cataluña y Torreón* (2011) i *El magisteri gironí d'Esquerra a l'exili de 1939* (MARQUÉS & MORENO 2012); l'article sobre Miquel Santaló (dins MURIÀ, PEREGRINA, & VELÁZQUEZ 2013)

o el recurs electrònic *Ensenyar a pensar*, de vocació divulgadora editat pel Memorial Democràtic (MARQUÉS 2013), entre altres. Al costat de Salomó Marquès, han aparegut tesis doctorals interessants com *La identidad nacional de los colegios del exilio español en la ciudad de México* (GARCÍA DE FEZ 2010), l'autor de la qual també té un article a *Migraciones y Exilios* (2009), o *Hacer España en América: Guillermina Medrano Aranda, 1912–2005* (RUÍZ DEL ÁRBOL CANA 2012b). Curiosament, ambdós treballs proposen una relació entre l'ús de l'ensenyament i la salvaguarda del sentiment de la pàtria, en aquest cas l'espanyola, identificada amb els ideals republicans. Acabem aquest breu comentari sobre l'ensenyament mencionant una tesi recent que aborda la labor com a docent a l'Academia Hispano-Mexicana de l'extremeny Lorenzo Alcáraz Segura (FLORES POLÁN 2014). La majoria d'aquests treballs palesen que el col·lectiu de mestres i professors, especialment els desplaçats a Llatinoamèrica, serà un dels millors exemples d'integració i influència en les societats d'arribada.

Pel que fa a l'estudi de les conseqüències de la derrota republicana en el camp científic i tècnic, des de l'any 2009 ençà han aparegut diversos estudis, resultat sovint de congressos i col·loquis. Un dels destacables és el llibre coordinat per Josep L. Barona, *El exilio científico republicano* (2010). La medicina en les seves diferents branques, la psicologia, la biologia, les comunitats científiques de les universitats, són abordades per diversos investigadors i, realment, es tracta d'una panoràmica indicativa del desastre, però també de la capacitat resilient i adaptativa d'aquests homes i dones. Abans, el 2009, a la revista *Mètode* hi havia aparegut el dossier *Ciència i exili*, coordinat per Joan Lloret, amb articles d'Àlvar Martínez Vidal, Alfons Zarzoso i Josep L. Barona, entre altres. Arran de l'exposició *Metges catalans a l'exili* i el cicle de conferències que hi va estar vinculat, Alfons Zarzoso i Àlvar Martínez Vidal van compilar diversos articles en el llibre *Medicina, guerra i exili* (2011). Com han sostingut aquests dos especialistes, la magnitud de la desfeta no va ser només corporativa, sinó que tenia un vessant social. En el cas català, per exemple, va desaparèixer tota una concepció progressista de la sanitat lligada a la millora de les condicions de vida dels ciutadans. Més recentment, la monografia *Los refugios de la derrota* (LÓPEZ SÁNCHEZ 2013) traça un recorregut sobre les vicissituds a l'exili de la comunitat científica identificada amb els ideals republicans. En un ordre més personalitzat és possible copsar aquest periple

exílic en l'edició de les memòries del metge Josep Bonifaci Mora (2009) o en la biografia de la científica M. Teresa Toral (RODRIGO 2012). De manera més focalitzada en un país d'acolliment es disposa de l'estudi *Los médicos republicanos españoles en la Unión Soviética* del neuròleg Miguel Marco (2010) i de la tesi doctoral *El exilio científico republicano en Argentina* (DÍAZ-R. LABAJO 2010). Altres col·lectius de professionals com arquitectes, enginyers, físics, geòlegs o químics no han estat objecte encara de tanta atenció en aquest darrer període. Tot amb tot, Gemma Domènech va publicar un estudi sobre l'arquitecte Emili Blanch (2012) i el 2013 va oferir una aproximació del mateix arquitecte a Mèxic dins el volum col·lectiu *Huellas de catalanes en México* (MURIÀ, PEREGRINA & VELÁZQUEZ 2013). Dins el mateix llibre, José M. Rosales Mendoza presenta un estudi de conjunt de la comunitat arquitectònica exiliada en aquell mateix país i al conjunt de Llatinoamèrica. Juan Ignacio del Cueto Ruiz-Funes, autor d'un llibre sobre arquitectes espanyols exiliats a Mèxic (2014), ha coordinat diverses publicacions sobre aquesta qüestió entre les quals destaca, conjuntament amb Henry Vicente Garrido, *Presencia de las migraciones europeas en la arquitectura latinoamericana del siglo xx* (2009). Recentment, ha aparegut el llibre col·lectiu *Arquitectura española en el exilio* (MARTÍN FRECHILLA & SAMBRICIO 2014) que té, entre altres objectius, incloure l'obra dels arquitectes a l'exili en una anàlisi global de l'arquitectura espanyola de la primera meitat del segle xx. Seguint en aquest àmbit dels professionals, pel que fa a la geologia, una tesi doctoral tracta la trajectòria de l'exiliat José Royo Gómez al Servei Geològic de Colòmbia (ACOSTA RIZO 2009).

Citar el recull, editat per Q. Torra, de cartes creuades entre el metge Josep Trueta i el músic Pau Casals (CASALS 2009) al llarg del seu exili ens permet desplaçar la nostra atenció cap a un sector poc atès com és el de la música. Del mateix Pau Casals en destaca l'edició a cura de Josep M. Figueres (2010) dels seus discursos més compromesos, també la reedició de les converses de Pau Casals amb Josep M. Corredor (2012b). Tanmateix, hi ha pocs estudis que facin un seguiment de músics, cantants i musicòlegs a l'exili. L'excepció és l'imprescindible assaig de Jorge de Persia, *Ecos de músicas lejanas* (2012). Aquestes carències, encara que en menor mesura, també són presents en el camp de les arts plàstiques i visuals. Resulta com a mínim estrany si es té en consideració el nombre d'exiliats

que hi va haver entre la comunitat artística. És cert que l'atenció sobre les arts i la fotografia la trobem en alguns volums col·lectius ja esmentats, resultat de congressos, o en volums en què predomina la transversalitat com és el d'*Analogías en el arte, la literatura y el pensamiento del exilio español de 1939* (CABAÑAS BRAVO et al. 2010), però es troba a faltar un tractament més específic a l'entorn de l'expressió artística. En aquest sentit, destacaríem el catàleg *Después de la alambrada. El arte español en el exilio*, coordinat per Jaime Brihuela (2009), en què figura l'obra d'una cinquantena d'artistes i diversos estudis de tractadistes d'art. Així mateix, cal esmentar l'edició d'una monografia sobre Manuel Viusà i Gertrudis Galí (RIUS VERNET 2009) i la feina del MUME en el gairebé descobriment d'artistes poc coneguts que van reflectir en la seva obra pictòrica els avatars de l'exili com per exemple Josep Franch-Clapers (PARRAMON & FONT 2009), Manolo Valiente (FORCADA 2010), Josep Subirats (FORCADA 2011b), Virgili Batlle Vallmajó (SELLES 2011) o el pintor i fotògraf Manuel Moros (TUBAN 2009). En l'àmbit fotogràfic, al breu assaig de Miquel Berga esmentat abans cal afegir-hi els estudis crítics de Teresa Ferré en l'edició del *Diari d'un fotògraf. Bram, 1939* (2009a) i *La maleta del fotògraf* (CENTELLES 2009b) sobre el treball fotogràfic i els escrits testimonials d'Agustí Centelles. Paral·lelament una altra incursió important en aquest camp és la de Pilar Huertas (2011) sobre l'agència Hermanos Mayo a Mèxic o l'estudi preliminar sobre un fons fotogràfic del *New York Times* que recull la caiguda de Catalunya i els primers moments de la Retirada republicana (FORCADA 2014). Si en les arts plàstiques i visuals és obvi que hi ha encara moltes coses per dir, succeeix el mateix pel que fa al cinema i al documental. En aquest sentit, diversos documentals d'època que tracten la Retirada republicana i l'entrada a França són analitzats des de l'òptica dels estudis visuals en el volum *La Retirada en images mouvantes*, coordinat per Michel Cadé (2010). En aquest volum, Àngel Quintana recupera el cineasta català Joan Castanyer, autor del film *Andorra*, un dels pocs que fa referència en clau ficcional a la nostàlgia derivada de l'exili. En un article del mateix autor es troba una exposició més general sobre el cinema produït a l'exili (FONT 2010).

Sens dubte, els treballs dedicats a l'àmbit cultural són nombrosos, gairebé inabastables. En aquest sentit, per exemple, tan sols cal revisar els sumaris de la revista *Laberintos* (del número 10 al 14, anys 2009–2012)

per adonar-se de les múltiples vies de recerca obertes. En general, tot i que alguns aspectes són encara més atesos que altres, cosa que provoca desequilibris, es palesa que l'exili, arran de la seva dilatació temporal o, en alguns casos, a causa del seu caràcter permanent, va donar peu a una ingent producció cultural i a l'adaptació als països d'acolliment. El retorn de l'exili intel·lectual, quan es va plantejar o produir, no sempre va tenir bons resultats, sinó que, com a mínim, va comportar episodis de conflictivitat i inadaptació. Sobre aquesta qüestió cal esmentar la tesi *José Bergamín, una voz republicana y disidente en la España de la Transición* (LÓPEZ CABELLO 2013) i el remarcable dossier coordinat per Giulia Quaggio a *Historia del Presente* (2014) amb articles d'Olga Glondys sobre Julián Gorkin; de Jorge de Hoyos, que tracta els casos de Victoria Kent i Francisco Giral, i de Giulia Quaggio i Felipe Nieto, que paren atenció en Francisco Ayala i Jorge Semprún, respectivament. Felipe Nieto és autor també de l'assaig *La aventura comunista de Jorge Semprún. Exilio, clandestinidad y ruptura* (2014), una obra imponent sobre un dels escriptors que millor personifica les dificultats de l'intel·lectual exiliat —en aquest cas també militant polític— quan es produeix el retorn. Aquesta encarnació d'un Jorge Semprún travessat per l'exili i les catàstrofes del segle xx fou tractat també a l'obra *Lealtad y traición* (AUGSTEIN 2010).

És molt probable que aquesta exuberant proliferació d'estudis desiguals i ben diversos sobre l'exili cultural/científic, i l'interès per la recuperació de la seva memòria —cosa que significa situar i dignificar el seu llegat tant en el context històric català com en l'espanyol, basc i gallec— tinguin molt a veure amb el que ha assenyalat l'estudiosa de la cultura a l'exili, Mari Paz Balibrea. En el número esmentat d'*Historia del Presente* (QUAGGIO 2014), l'autora posa èmfasi en la ruptura del paradigma del consens de la transició a la democràcia, que, al seu entendre, hauria comportat, a partir de la segona meitat dels anys noranta del segle passat, la repolitització de la mirada cap a la República i l'exili. Aquest fet hauria tingut com a conseqüència l'augment de l'interès pel període. Tanmateix, aquest "militantisme" normalment no seria pas incompatible amb la qualitat científica. Es tracta, com deia l'autora mateixa, de recuperar críticament un llegat que connecta les cultures peninsulars amb la modernitat (dins FONT 2010). Per exemple, aquest nexa entre l'exili i una modernitat *trasterrada* és ben present en el llibre *Memorias de posguerra*.

Diálogos con la cultura del exilio, 1939–1975 (GARCÍA 2014), que recopila un seguit d'antigues entrevistes fetes a membres diversos de la diàspora intel·lectual i artística.

5. Relats i documents personals: biografies, memòries, diaris i cartes

Hi ha un grup d'obres que ens és impossible d'atendre d'una manera exhaustiva. Es tracta de tota aquella producció referida a la persona en tant que centre del relat històric, sigui mitjançant el gènere de la biografia sigui per mitjà de l'edició de documents personals: memòries —coetànies als fets o redactades amb posterioritat, però en ambdós casos editades ara—, diaris o dietaris, i epistolaris. En alguns casos ja hem ressenyat aquest tipus d'obres, sobretot quan es podien relacionar amb un bloc temàtic concret. Tanmateix, la majoria d'aquests relats personals s'escapa a divisions estanques. Així doncs, mirarem d'acabar-ne de completar la panoràmica en aquest últim apartat. Començant pel gènere biogràfic, volem apuntar l'existència dels volums dedicats a Josep Puig Pujades (TEIXIDOR 2013) —basat en la tesi llegida el mateix any—, a Pere Bosch Gimpera (GRACIA 2011), a Federica Montseny (RODRIGO 2014) o al ministre de la República Mariano Ruiz-Funes (GRACIA ARCE 2014), el qual ja disposava del catàleg d'una exposició en la seva memòria (AA.DD. 2011c). Amb tot, també s'han editat biografies de figures menors i personatges de relleu local, com és el cas de l'alcalde de Santa Maria de Palautordera (GARRIGA 2011) o el de Bossòst, Juan Blázquez, que junt a la seva parella, Lola Clavero, van participar en la resistència i el maquis —van entrar a la Val d'Aran el 1944—, formaren part del moviment comunista a l'exili i van acabar ingressant al sector crític amb la línia soviètica (RIERA 2013).

Quant a l'autobiografia, destaca la publicació de les memòries del president —del Parlament i del Govern català— Josep Irla (2010); del dirigent d'ERC Carles Pi i Sunyer, sobre la seva etapa a Londres els anys 1941–1945 (2010b), que havien romàs, encara, inèdites; de l'ambaixadora de la República Isabel Oyarzábal Smith o Isabel de Palencia —originalment escrites el 1940 i publicades en anglès— en què denunciava el desinterès de les democràcies occidentals envers la República espanyola (OYARZÁBAL 2011); les del secretari de la UGT catalana, fundador del PSUC i cap militar

republicà José del Barrio (2013) o les de Laureà Dalmau, metge reconegut, escriptor i polític, que es va estar al poblet de Morellàs i les Illes fins al 1949 (2013). A la vegada, han aparegut memòries de l'exili de segona fila, refugiats anònims o poc coneguts, que remetent a altres problemàtiques i vivències: les de l'enginyer industrial madrileny Ramón Barros, un testimoni de la retirada en vaixell des de València al Nord d'Àfrica i a la URSS, i del retorn l'any 1956 (2012); les del cenatista barceloní Marcial Mayans, testimoni d'Argelers, del moviment llibertari a França, de l'enrolament a l'exèrcit francès, dels camps nazis i de la guerrilla (2009), o les de l'anarquista Manuel Pérez Fernández, a cavall entre l'exili i l'interior, i entre les presons i l'activisme en llibertat (2102). Seguint la tònica dels temps, també s'ha donat veu als que el 1939 eren nens o joves. En aquest sentit, ressenyem les memòries del cadaquesenc Firmo Ferrer, que després del seu exili torna a l'Espanya de Franco (2010); les del pagès empordanès Francesc Vidal, exiliat a França de ben jove (2014); les del nen Carles Gerhard que, seguint el seu pare, diputat socialista, s'exilia a França, Suïssa i Mèxic (2013), i les d'un altre nen, Amadeu Cuito, exiliat a França i, després, implicat tant en la vida universitària francesa com en el moviment socialista de Josep Pallach (BONADA 2011). De manera semblant podríem destacar les del lingüista Gentil Puig (2012); les dels exilis posteriors del jove Nicolás Sánchez-Albornoz, fill del ministre republicà Claudio Sánchez-Albornoz evadit de les presons franquistes el 1946 (2012), i de la nena Mercè Ettinghausen, exiliada al Vallespir, que va retornar clandestinament a Barcelona (2009). El relat en primera persona també ha gaudit de l'edició de dietaris, com el de Jaume Miravittles, dels anys 1941 a 1945, en què explica el seu exili a França i, després, a Mèxic (2009).

Per últim, han vist la llum dos epistolaris relacionats amb Pau Casals: la ja citada correspondència durant tota l'etapa d'exili entre Pau Casals i Josep Trueta (CASALS 2009) i la que va mantenir amb Andreu Claret entre 1945 i 1955, que s'erigeix en un retrat de les penúries econòmiques de l'exili, de les esperances polítiques frustrades i de l'acció a favor dels infants refugiats (DALMAU & MORA 2009). Encara en relació amb Pau Casals, esmentem de nou la ja comentada edició d'una selecció d'escrits i discursos (FIGUERES 2010). Un altre aplec, en aquest cas d'articles publicats a Cuba i Mèxic entre els anys quaranta i vuitanta, és el dedicat al nacionalista català Josep M. Murià (2012).

Remarcariem, doncs, que s'han començat a biografiar i editar testimonis de personatges del segon i tercer rengle de l'exili, havent esgotat, en les dues dècades precedents, la majoria dels actors principals. Més enllà de ser un *handicap*, això ens acosta al perfil del gruix de l'emigració i a les preocupacions de la majoria d'expatriats. No obstant això, descobrim com afloren encara materials inèdits de les grans icones de l'exili: les memòries de Josep Irla, les de Carles Pi i Sunyer del període 1941–1945, les cartes de Pau Casals amb Josep Trueta, etc. Fins ara el gènere biogràfic havia estat tan rellevant com el memorialístic; actualment assistim a una probable saturació del primer en favor del segon. D'altra banda, alguns d'aquests testimonis s'han editat abans des de França o Mèxic que des de Catalunya i Espanya. En altres casos es tradueixen al francès clàssics com el de Cipriano Mera, de 1976. En definitiva, en determinats cercles de les societats receptores es detecta un renascut interès per l'exili republicà, més que els anys precedents. Pel que fa a França, això contrasta amb la manca d'interès que despertava l'exili la dècada anterior. Sembla, doncs, existir una proposta per integrar l'experiència de l'exili al discurs historiogràfic del país, ara que, justament, algunes veus de la recerca hispànica reivindiquen la necessitat de fer-ho, com apuntàvem a l'inici d'aquest text.

6. Conclusions generals

Tot i que en el decurs del text hem anat introduint algunes reflexions de caràcter conclusiu, voldriem oferir ara una mena de colofó final. En aquest sentit, i en primer terme, ens sembla que aquests darrers cinc anys de producció documental sobre l'exili republicà representen una eclosió definitiva d'aquell impuls investigador que es desvetllà a la segona meitat dels anys vuitanta del segle xx —ho feia notar, ja, Pierre Vilar al vuitè volum de la *Història de Catalunya* (1989)—, es refermà amb el seixantè aniversari de la Guerra Civil i va prendre una embranzida cada cop major des de mitjan anys noranta i, especialment, a partir de la primera dècada del segle XXI.

Tanmateix, aquesta visió és lluny de constituir una mirada globalment positiva. Des dels poders públics, l'inici de la transició representà una aposta pel silenci i l'oblit, de manera que, si bé desapareixien les raons

polítiques per a la continuació de l'exili de 1939, paradoxalment, aquest episodi històric restava a l'ombra. Era, doncs, «el doble punt i final de l'exili», com subratllà Adolfo Sánchez Vázquez (2003). Malgrat tot, l'opinió pública anà virant cap a posicions favorables a la recuperació de la “memòria històrica” i, a remolc, es van anar aprovant lleis memorial i erigint llocs de memòria. És, doncs, en aquesta cruïlla formada pel relat de les víctimes, les polítiques de memòria i la producció acadèmica en què s'ha continuat desenvolupant, aquests últims anys, la recerca sobre l'exili de 1939, com apuntava Antolín Sánchez Cuervo (2009).

El mateix autor —Instituto de Filosofía-CSIC— ha parlat de producció historiogràfica ingent. En canvi, historiadors com Enric Pujol (2009b) o filòlegs com Fernando Larraz i José Ramón López García (2012) han estat més prudents. En qualsevol cas, no ens podem estar d'esmentar els perills assenyalats per les seves reflexions. En el cas de Sánchez Cuervo, la seva principal preocupació es troba en la denúncia d'un historicisme de temps continu que fagocita l'experiència de l'exili en tant que simple peça asèptica d'un hipotètic trencaclosques de la història que es vol completar. Per contra, l'autor aposta per recuperar —seguint Walter Benjamin— la “memòria crítica”, en aquest cas aplicada a l'exili; un enfocament metodològic que permetria interpellar aquest fenomen en tant que passat frustrat i despertar-lo de la seva latència utòpica —diu. Pujol, Larraz o López García es lamenten, per la seva banda, que la historiografia contemporània i el cànon actuals —derivada de les visions predominants des del franquisme i la transició— no valorin prou l'exili, per bé que reconeixen els avenços fets els darrers anys.

Compartint en bona mesura aquestes reflexions i reafirmant el caràcter ingent de la producció dels anys 2009–2014, hem de destacar que l'eclosió actual ha estat més potent fora de Catalunya que a dins, proporcionalment parlant, a diferència del que succeïa fa quinze anys, segons deien Olga Giralt i M. Lourdes Prades (MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA 2000), quan des d'aquí, i també des d'Euskadi, es va apostar per obrir el debat historiogràfic sobre l'exili sense limitacions ni estereotips.

D'altra banda, s'han obert esclatxes en la recerca que ens ofereixen noves panoràmiques. Només a tall d'exemple, podríem esmentar els estudis —més regionals que locals— que han ajudat a completar el mapa de les societats i les condicions de partida dels exiliats; la perspectiva més

social dels estudis sobre —i procedents de— Mèxic, potser a causa de la disponibilitat de fonts orals recollides sistemàticament des dels anys vuitanta; el major coneixement d'iniciatives i programes d'ajut als refugiats; la reflexió des de l'àmbit cultural a l'entorn de termes com els de “cultures a l'exili” i “cultures de l'exili” o també el de “resiliència”, i les perspectives de gènere —l'extensió de la feminitat de l'exili en diferents àmbits— i d'edat —un exili infantil cada cop més recuperat, tot i que en alguns casos de manera acrítica.

Ara bé, les preocupacions temàtiques i metodològiques, en línies generals, són les mateixes que les que es van desvetllar des del 2000, i es continua insistint en aspectes ja tractats anteriorment. Es té la sensació que l'aportació que es fa és més acumulativa que qualitativa. Aquest caire acumulatiu és molt present en l'aparició de determinats estudis locals i la publicació de memòries, diaris i biografies. En molts casos es tracta d'un material molt útil, que s'hauria d'incorporar si es vol tendir a una comprensió de conjunt. En aquest sentit, manquen obres de caire general que incorporin els resultats de les recerques més locals o individuals.

Per últim, volem fer algunes consideracions pel que fa a línies de recerca que tot just s'han iniciat o bé valdria la pena d'encetar. En primer lloc, hi ha una tendència, i nosaltres mateixos ho hem apuntat en algunes ocasions, que considera que els exiliats —especialment les elits de l'exili— haurien comptat poc en el moviment d'oposició al franquisme i que, per tant, haurien tingut una presència ínfima en el procés de la transició a la democràcia. Per al cas català, darrerament ho ha exposat també Mercè Morales a *La Generalitat de Josep Irla* (2008). Tanmateix, alguns dels treballs comentats, sobretot aquells que s'han realitzat des de la perspectiva de la història sociocultural, treuen a la llum qüestions que matisen aquesta interpretació. L'exploració de les connexions de l'àmbit cultural i de les organitzacions polítiques a l'exili amb els seus homòlegs dels països receptors probablement seria una línia de recerca que caldria aprofundir. Aquesta anàlisi permetria, d'una banda, valorar de manera més precisa la capacitat d'influència de les elits de l'exili en els seus intents de desgast del franquisme des de l'àmbit internacional; de l'altra, tenir present com aquestes elits es prestaven a ser instrumentalitzades en el joc geopolític de l'època. Es tracta d'un camí que caldria continuar explorant. Encara dins del camp cultural, subratllàriem que les múltiples investiga-

cions que s'han estat duent a terme palesen de manera fefaent que l'exili, tot i les dificultats, va permetre que es mantinguessin les diverses modernitats culturals peninsulars.

L'aproximació des de la sociabilitat també seria molt útil aplicada al conjunt dels exiliats. Es tracta d'una vella demanda —vegeu el que deia Albert Manent, dins *L'exili català del 1936–1939. Un balanç* (PUJOL 2003)— encara insatisfeta. Es troben a faltar treballs que aportin mirades noves sobre les condicions socioeconòmiques als països d'arribada, les oportunitats laborals, les xarxes de relacions dels propis refugiats, etc. És a dir, què passa un cop se surt dels camps d'internament i finalitza la Segona Guerra Mundial. Amb tot, del període bèl·lic, cal remarcar que se sap poca cosa sobre les companyies i grups de treballadors estrangers i sobre l'allistament als exèrcits aliats. També caldria aprofundir més sobre les relacions de la comunitat emigrada amb la societat d'acollida a fi de copsar els processos d'integració o marginalitat, quan es produeixen. El país que va acollir més refugiats, França, segurament és el més desconegut en aquest sentit. Fins i tot aquesta perspectiva social seria de gran utilitat per emmarcar l'acció dels intel·lectuals, mestres, escriptors o científics, més enllà de l'anàlisi de la seva obra per ella mateixa. Al seu torn, les repercussions de l'exili en les societats de partida tampoc no ha acabat d'estar del tot abordada des d'una perspectiva *sociétale*. Si es passa al terreny quantitatiu, tot i la persistència a parlar sempre d'un volum molt important d'exiliats, el cert és que l'esclariment de les xifres és un debat que caldria reprendre per acabar de contrastar el mític mig milió d'expatriats i de quina manera va disminuint al llarg del temps i es va fragmentant en la diàspora. Això connecta amb la necessitat de conèixer millor, també, l'exili de curta durada i els mecanisme emprats per França a fi de fomentar el retorn o la reemigració del gruix inicial d'exiliats.

Una altra qüestió, ja apuntada i que comença a ser present en alguna investigació, és el relat que han anat construint els descendents de la diàspora sobre la República i l'exili. La memòria d'aquell gran èxode ha de passar a ser considerada com un objecte d'estudi per a les ciències humanes i socials. És a dir, no n'hi ha prou amb la recollida quantitativa i acrítica de testimonis. En molts aspectes els discursos i les imatges que aquests projecten sobre l'exili i l'època republicana haurien d'esdevenir un objecte d'interès analític, atès que, sovint, contenen fortes dosis de mitificació

i idealització. Això pot comportar una saturació memorial i, en conseqüència, el desinterès i la indiferència socials. Encara que pugui semblar contradictori, el millor antídoto per enfortir la memòria democràtica de l'exili és que aquesta memòria se sotmeti a l'anàlisi crítica que aporta l'enfocament històric.

Bibliografia

- AA.DD. 2009a. «La guerra i l'exili. Dossier». *Alberes* 2.
- AA.DD. 2009b. «L'exili de 1939». *Sapiens* 78.
- AA.DD. 2009c. «1939–2009. El exilio teatral republicano». *Primer Acto* 329.
- AA.DD. 2010. *Traumats. Niños de la guerra y del exilio*. Barcelona: Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat.
- AA.DD. 2011a. *L'exili republicà: política i cultura. Actes de les Jornades d'estudi celebrades al Centre Cultural la Misericòrdia. Palma, 18–20 de novembre de 2009*. Palma de Mallorca/Barcelona: Consell Insular de Mallorca/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- AA.DD. 2011b. «Dossier: Literatura de mujeres exiliadas». *Migraciones & Exilios* 12.
- AA.DD. 2011c. *Mariano Ruiz Funes. Humanista y político. 1889–1953*. Murcia: Ediciones Tres Fronteras.
- AA.DD. 2013. «Dossier: Los niños de la Guerra: Educación, historia, memoria y representaciones». *Historia Social* 76.
- AA.DD. 2014. «75 anys del final de la Guerra. Dossier». *Vallesos* 7.
- ABAD, Irene & FRANCESC ANGULO. 2001a. «La incidencia del maquis en los equilibrios de poder local». Dins Miguel Ángel RUIZ CAMICER & Carmen Frias CORREDOR, coord. *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España. Actas del II Congreso de Historia Local de Aragón (Huesca, 7 al 9 de Julio de 1999)*, 93–98. Saragossa: Instituto de Estudios Altoaragoneses, Universidad de Zaragoza.
- . 2001b. *La tormenta que pasa y se repliega. Los años de los maquis en el Pirineo aragonés-Sobrarbe*. Saragossa: Prames.
- . 2001c. «Exiliados en el monte. El maquis en el Sobrarbe y la Agrupación Guerrillera del Alto Aragón». Dins Fermín GIL ENCABO & Juan Carlos ARA TORRALBA, coord. *La España exiliada de 1939. Actas del Congreso «Sesenta años después» (Huesca, 26–29 de octubre de 1999)*. Saragossa/Osca: Institución Fernando el Católico, Gobierno de Aragón/Departamento de Educación, Cultura y Deporte/Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- ABELLÁN, José Luís, dir. 1976. *El exilio español de 1939*, 6 vol. Madrid: Taurus.
- ABRAMS, S. et al. *Exilis. Estudis literaris sobre Artur Bladé*. Móra d'Ebre: Consell Comarcal de la Ribera d'Ebre.
- ACOSTA RIZO, Carlos Alberto. 2009. *La herencia científica del exilio español en América. José Royo y Gómez en el Servicio Geológico Nacional de Colombia*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

- AGUADÉ, Cristian. 2009. *Memòries d'un català de Xile. Una història de l'exili del 39*. Barcelona: La Magrana.
- AGULLÓ, Víctor, coord. 2011. *Los valencianos en Uruguay*. València: Generalitat de València.
- ALGARRA, Régulo. 2012. *La posguerra en Landete y Moya*. Utiel: Alarcón Papelería.
- ALONSO, Jesús. 1998. *Los niños vascos evacuados a Francia y Bélgica. Historia y memoria de un éxodo infantil, 1936-1940*. Bilbao: Asociación de Niños Evacuados el 37.
- ALTED, Alicia, Manuela AROCA & Juan Carlos COLLADO. 2010. *El sindicalismo socialista español: aproximación oral a la historia de la UGT (1931-1975)*. Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero.
- ALTED, A. & L. DOMERGUE. 2012. *La cultura del exilio anarcosindicalista español en el sur de Francia*. Madrid: Ediciones Cinca.
- ALTED, A., M.E. NICOLÁS MARÍN & R. GONZÁLEZ. 1999. *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética: de la evacuación al retorno, 1937-1999*. Madrid: Fundación Largo Caballero.
- AMALRIC, Jean-Pierre & Geneviève DREYFUS-ARMAND, dir. 2011. *Autour de Manuel Azaña: nation et mémoire en débat*. [S.l.]: Arkheia.
- ANGELO, Michele d'. 2012. «Como ciegos en plena calle. El exilio socialista frente a la emigración en Francia». *Historia del Presente* 20.
- ANGOSTO, Pedro Luis. 2009. *La República en México: con plomo en las alas (1939-1945)*. Sevilla: Renacimiento.
- ARAÑO, Laia. 2010. *Pertinença i cohesió. La Generalitat a l'exili i l'ajuda als refugiats catalans a França (1945-1948)*. CD-ROM. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònòmics i Locals.
- ARNAU, Carme. 2012. *Mercè Rodoreda, l'obra de postguerra. Exili i escriptura*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ARÓSTEGUI, J. 2013. *Largo Caballero: el tesón y la quimera*. Barcelona: Debate.
- AUGSTEIN, Franziska. 2010. *Lealtad y traición. Jorge Semprún y su siglo*. Barcelona: Tusquets.
- AZNAR, Manuel. 2010. *Los Amigos del Teatro Español de Toulouse. Historia de un grupo teatral español en el exilio francés (1959-2009)*. Sevilla: Renacimiento.
- AZNAR, Manuel & José Ramón LÓPEZ GARCÍA. 2011. *El Exilio republicano de 1939 y la segunda generación*. Sevilla: Renacimiento.
- BACARDÍ, M. 2009. «La traducció catalana a l'exili. Una primera aproximació». *Quaderns. Revista de Traducció* 16: 9-21.
- BACHOUD, Andrée & Bernard SICOT, coord. 2009. *Sables d'exil. Les républicains espagnols dans les camps d'internement au Maghreb (1939-1945)*. Perpinyà: Mare Nostrum.
- BAHAMONDE MAGRO, Ángel & Juan Carlos SÁNCHEZ ILLÁN. 2010. *Una república de papel. L'Espagne Républicaine (1945-1949)*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- BALENT, André. 2009. «Les guerrilleros espagnols dans les Pyrénées-Orientales d'août 1944 à mars 1945, les autorités françaises et le contrôle de la frontière». *Le Midi Rouge* 14: 24-42.
- BALENT, André & Nicolas MARTY, coord. 2009. *Catalans du Nord et languedociens at l'aide à la République espagnole, 1936-1946: actes de la journée d'études de l'association*

- Maitron Languedoc-Roussillon, Perpignan, Couvent des Minimes, 7 février 2009.*
Perpinyà: Presses universitaires de Perpignan.
- BARBA, Serge. 2009. *De la frontière aux barbelés. Les chemins de la Retirada.* Cant: Trabucaire.
- BARONA, Josep L. 2010. *El exilio científico republicano.* València: Universitat de València.
- BARRIO, José del. 2013. *Memorias políticas y militares.* Edició de Miquel-Àngel Velasco, pròleg de Lena del Barrio, epíleg de Fernando Hernández Sánchez. Barcelona: Pasado y Presente.
- BARROS, Ramón. 2012. *Apuntes sobre una vida: el exilio.* [S.l.]: [s.n.]
- BARRULL, C. & O. JANÉ, ed. 2010. *La guerra civil a la Ribagorça. Textos i pensaments sobre la república, la guerra i l'exili al Pirineu.* Lleida: Pagès Editors.
- BELL, Adrián. 2011. *Sólo serán tres meses. Los niños vascos refugiados en el exilio.* Barcelona: Plataforma.
- BELZA, Ángel. 2013. *Memorias de un niño en Rusia 1937–1957.* Ponferrada/Ayuntamiento de Lasarte-Oria: eBooksBierzo/Islanda Ezkutatuak.
- BERENGUER, Sara. 2011. *Femmes d'Espagne en lutte. Le courage anonyme au quotidien de la guerre civile à l'exil.* Lió: Atelier de Création Libertaire.
- BOLEDA, Ramon. 2009. *Soldats i maquis al Pallars i a la Vall d'Aran: memòries d'un soldat del Batalló de Muntanya Navarra núm. 1.* Tremp: Garsineu.
- BONIFACI MORA, Josep. 2009. *Josep Bonifaci Mora, entre Llimiana i les dues Europes del segle XX: vida i exili d'un metge pallarès.* A cura de Josep Maria Cuenca.
- BOUZEKRI, Nadia. 2012. *Derrotados, desterrados e internados Españoles y catalanes en la Argelia colonial ¿La memoria olvidada o el miedo a la memoria? (1936–1962).* Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BRIHUEGA, Jaime et al., coord. 2009. *Después de la alambrada. El arte español en el exilio.* Catàleg de l'exposició celebrada al Paraninf de la Universidad de Zaragoza, octubre–desembre 2009. [S.l.]: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales.
- CABALLER, Gemma. 2009. «Espais de frontera, espais de memòria». *Mirmanda* 4: 86–95.
- CABALLER, Gemma & Queralt SOLÉ. 2013. *Fons Josep Maria Trias Peitx (1900–1979).* Catarroja/Barcelona: Afers/Centre d'Estudis Històrics Internacionals.
- CABAÑAS BRAVO, Miguel et al., coord. 2010. *Analogías en el arte, la literatura y el pensamiento del exilio español de 1939.* Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- CADÉ, Michel, dir. 2010. *La Retirada en images mouvantes.* Canet: Trabucaire/Institut Jean-Vigo.
- CADENA, Josep M. 2010. «La premsa i ERC (1931–1939) i l'exili». *Gazeta* 2: 3–14.
- CALVO, Juan Manuel. 2011. *Itinerarios e identidades. Republicanos aragoneses deportados a los campos nazis.* Zaragoza: Gobierno de Aragón.
- CAMPILLO, Maria. 2009. «Chile en el corazón: los escritores del Florida y Pablo Neruda». *Cuadernos Hispanoamericanos* 711: 77–86.
- , ed. 2010. *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939.* Barcelona: L'Avenç.
- , ed. 2011. *Llegir l'exili.* Barcelona: Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània.

- CAMPILLO, Maria, ed. 2012. «Armand Obiols i la *Revista de Catalunya* a l'exili». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 23: 181–192.
- CANET, Jordi. 2011. «1939: l'exili republicà castelloní». Dins *Fronteres, una visió des de l'Empordà. 2n Congrés de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 403–426. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos.
- CAÑETE, Carmen. 2011. *El exilio español ante los programas de la identidad cultural en el Caribe insular (1934–1956)*. Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert.
- CASALS, Pau. 2009. *Estimat doctor – Admirat mestre: l'esperit d'una amistat en 79 cartes*. Pròlegs d'Amèlia Trueta i Marta Casals Istomin, edició de Quim Torra. Barcelona: Acontravent.
- CASANOVAS, C. et al. 2012. *Entre el record i l'oblit: memòria de la Guerra Civil i l'exili català al Quebec*. Montreal: Mediateca d'Estudis Catalans de la Université de Montréal.
- CASTANIER, Tristan. 2009. *Elisabeth Eidenbenz i la Maternitat Suïssa d'Elna (1939–1944). Dones en exili, mares dels camps*. Canet: Trabucaire.
- CASTILLO, Carolina. 2013. *El exilio literario español de 1939 en la Unión Soviética: el traductor Vicente Pertegas*. Tesi doctoral, Universidad de Granada.
- CATE-ARRIES, Francis. 2012. *Culturas del exilio español entre las alambradas. Literatura y memoria de los campos de concentración en Francia*. Rubí: Anthropos.
- CENTELES, Agustí. 2009a. *Diari d'un fotògraf. Bram, 1939*. Edició a cura de Teresa Ferré. Barcelona: Destino.
- . 2009b. *La maleta del fotògraf*. Barcelona: Destino.
- CHIROLEU-ESCUDIER, Simone, Mireie CHIROLEU & Eric ESCUDIER. 2013. *La Villa Saint-Christophe. Maison de convalescence pour enfants des camps d'internement. Le secours Mennonite Américain à Canet-Plage. 1er avril 1941 – 4 février 1943*. Saint-Estève: Alliance Editions.
- CLAVERÍA, Alfonso. 2010. *Maurín: de Huesca a Nueva York. La revolución interrumpida*. [S.l.]: Salvador Trello.
- CNT. 1948. *¡Karaganda! La tragedia del antifascismo español*. Tolosa de Llenguadoc: MLE-CNT.
- COLOMINA, Immaculada. 2010. *Dos patrias, tres mil destinos: vida y exilio de los niños de la guerra de España refugiados en la Unión Soviética*. Madrid: Cinca.
- CONGOST, José Muñoz. 1989. *Por tierras de moros: el exilio español en el Magreb*. Móstoles: Madre Tierra.
- CONSTANTE, Mariano. 1974. *Los años rojos. Españoles en los campos nazis*. [S.l.]: Martínez Roca.
- CONSTANTE, Mariano & Manuel RAZOLA. 2008. *Triángulo azul. Los republicanos españoles en Mauthausen*. Barcelona: Amical de Mauthausen y otros campos.
- CONTE, Jesús. 2011. *Tarradellas, testigo de España, el exilio y la Transición a través de los archivos de uno de los políticos mejor informado de su tiempo*. Barcelona: Destino.
- CORREDOR, Josep M. 2012a. *Contra la valoració de la mediocritat. Articles i assaigs*. Edició a cura de Francesc Montero. Barcelona: Acontravent.
- . 2012b. *Converses amb Pau Casals: records i opinions d'un músic*. Girona: Edicions de la Ela Geminada.

- CORRETGER, Montserrat. 2011. *Domènec Guansé, crític i novellista. Entre l'exili i el retorn*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COSTUMERO, Jean. 2011. *De Decazeville au Val d'Aran: dans les pas d'un Guérillero Espagnol combattant pour la France 39–45*. Albi: Association Guerilleros y Reconquista.
- CUETO, Juan Ignacio del. 2014. *Arquitectos españoles exiliados en México*. Mèxic: Universidad Nacional Autónoma de México.
- CUETO, Juan Ignacio del & Henry VICENTE GARRIDO, cur. 2009. *Presencia de las migraciones europeas en la arquitectura latinoamericana del siglo xx*. Mèxic: Universidad Nacional Autónoma de México.
- BONADA, L. 2011. «Amadeu Cuito, testimoni de l'exili català, el Paris dels 50, el Nova York dels 60 i l'antifranquisme». *El Temps* 1.410: 85.
- DALMAU, Laureà. 2013. *Per Morellàs, a les illes*. Girona: Cubet Edicions.
- DALMAU, A. & A. MORA, cur. 2009. *Pau Casals i Andreu Claret: correspondència a l'exili*. Barcelona: Mediterrània.
- DÁVILA, Claudia. 2012. *Refugiados españoles en Francia y México. Un estudio comparativo (1939–1952)*. Mèxic: Colegio de México.
- DEBORD, Didier & Bruno VARGAS. 2010. *Les Espagnols en France. Une vie au-delà des Pyrénées*. Toulouse: Editions de l'Attribut.
- DÍAZ I ESCULIES, Daniel. 2013. *L'Exili dels Països Catalans durant la guerra civil de 1936–1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DÍAZ-R. LABAJO, María Aránzazu. 2010. *El exilio científico republicano en Argentina: Contribuciones e impacto de los médicos, biomédicos y psicoanalistas españoles en la ciencia argentina (1936–2003)*. Tesi doctoral, Universidad de Salamanca.
- DÍEZ, Luís. 2010. *El exilio periodístico español. México, de 1939 al fin de la esperanza*. Cádiz: Quorum.
- DOMÈNECH, Ricardo. 2013. *El teatro del exilio*. Edició de Fernando Doménech Rico. Madrid: Cátedra.
- DOMÈNECH, Gemma. 2012. *Emili Blanch Roig (1897–1996)*. Girona: ICRPC, Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural.
- DOMINGO, Jorge. 2009. *El exilio republicano español en Cuba*. Madrid Editorial s. XXI.
- DOMÍNGUEZ, Pilar. 2009. *De ciudadanas a exiliadas. Un estudio sobre las republicanistas españolas en México*. Madrid: Cinca.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève, dir. 2013. «Cultures de l'exil». *Riveneuve Continents* 15.
- DUARTE, Àngel. 2009. *El otoño de un ideal. El republicanismo histórico español y su declive en el exilio de 1939*. Madrid: Alianza.
- DUEÑAS, Oriol. 2009. «Les institucions d'ajuda republicanas a l'exili». *Revista de Catalunya* 250: 34–45.
- EGIDO, Àngeles. 2009. «El testimonio oral y las historias de vida: el exilio español de 1939». *Migraciones y Exilios. Cuadernos AEMIC* 10: 83–100.
- ESTEVE JUÁREZ, Luis A. 2011. *Aproximación al teatro completo de Manuel Andújar*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- ETTINGHAUSEN, Mercè. 2009. *Obres sota un cel radiant*. Girona: CCG Edicions.

- FABER, Sebastiaan & Cristina MARTÍNEZ-CARAZO. 2009. *Contra el olvido. El exilio español en Estados Unidos*. Alcalá de Henares: Instituto Franklin.
- FARRENY, Charles & Henri FARRENY. «Repatriements forcés depuis la France vers l'Espagne franquiste, en 1939–1940». Dins Martine CAMIADE & Jordi FONT, dir. *Déplacements forcés et exils en Europe au XXe Siècle. Les conditions de départ et d'accueil*, 95–112. Perpinyà: Talaia.
- FARRÉS JUSTE, Oriol. 2010. «La filosofia de l'exili d'Eduard Nicol». *Enrahonar. Quaderns de filosofia* 44: 51–66.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, Victoria. 2009. *El exilio de los marinos republicanos*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FERRER, Firmo. 2010. *Juventut perduda. De Cadaqués a l'exili. El retorn. L'Espanya de Franco*. Girona: CCG edicions.
- FERRER, Miquel. 2008. *Memòries (1920–1970): 50 anys d'acció política i cultural catalana*. Adaptació i edició a cura de Miquel-Àngel Velasco Martín. Barcelona: UGT/Fundació Josep Comaposada.
- FERRET, Joan Lluís. 2012. *Joan Lluís Pujol i Font. Biografia d'un republicà, 1901–1963. Advocat i polític català, i primer secretari general d'ERC*. [S.l.]: autoeditat.
- FÈRRIZ, Teresa. 2009. *Escriptors i revistes catalanes a l'exili*. Barcelona: Editorial UOC.
- FIGUERES, Josep M, ed. 2010. *Pau Casals, escrits i discursos: pau, pau i sempre pau!* Barcelona: Angle/Institut Català Internacional per la Pau.
- FIGUERES, Josep M. & J.M. MURIA. 2010. *Cataluña en México*. Jalisco: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- FLORES POLÁN, María Gema. 2014. *Lorenzo Alcaraz Segura: otro personaje extremeño del exilio republicano*. Tesi doctoral, Universidad de Extremadura.
- FOIX, Pere. 1967. *Serra Moret*. Mèxic: Editores Mexicanos Unidos.
- FONT, J., ed. 2010. *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'experiència de l'exili republicà entre la història, l'art i el testimoniatge*. Catarroja/Barcelona: Afers.
- FONTBONA, Francesc. 2009. «Bibliofília catalana a l'exili (1941–1960)». *Revista de Catalunya* 253: 71–1.
- FORCADA, Èric. 2010. *Manolo Valiente. Du Barcarès à Bram et d'Argelès au Barcarès... Un artiste en camp de concentration (1939–1942)*. Perpinyà: Mare Nostrum.
- . 2011a. «Paradigma antiparadigmic: fronteres i memòries de la Retirada al segle XXI». Dins Òscar JANÉ & Èric FORCADA, ed. *Lafrontera. De la dominació a l'art de transgredir*. Catarroja: Afers.
- . 2011b. *Josep Subirats: periple d'un artista. Del front als camps de concentració i dels batallons disciplinaris als suburbis de Barcelona (1936–1941)*. Catàleg de les exposicions celebrades al Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera del 22 de gener al 27 de febrer de 2011 i a El Polvorí de Perpinyà del 24 de novembre de 2011 al 15 de febrer de 2012. Perpinyà: Mare Nostrum.
- . 2014. *De la chute de Barcelone a la Retirada. Report of Wide World Photo for The New York Times*. Perpinyà: Mare Nostrum.
- GALLART, Ernest. 2009. *Història oral de l'èxode i l'exili de 1939*. Arxiu Municipal Castellà del Vallès.

- GALLART, Ernest. 2011. *Kommando César. Los republicanos españoles en el sistema concentracionario del KL Mauthausen*. Móstoles: Memoria Viva.
- GÁLVEZ, Julio. 2009. «¿Qué fué del Winnipeg?». *Cuadernos Hispanoamericanos* 711: 77–86.
- . 2014. *Winnipeg*. Sevilla: Renacimiento.
- GARCÍA, Manuel. 2014. *Memorias de posguerra: diálogos con la cultura de exilio (1939–1975)*. València: Universitat de València.
- GARCIA, Xavier. 2011. «Artur Bladé. Correspondència d'exili i de retorn (1942–1986)». *Miscel·lània del Centre d'Estudis Comarcal de la Ribera d'Ebre* 21: 251–257.
- GARCÍA DE FEZ, Sandra. 2009. «Una patria de ida y vuelta: La hora de España en los colegios del exilio en la ciudad de México». *Migraciones & Exilios* 10.
- . 2010. *La identidad nacional de los colegios del exilio republicano español en la Ciudad de México (1939–1950)*. Tesi doctoral, Universitat de València.
- GARCÍA GERPÉ, M. 1941. *Alambradas. Mis nueve meses por los campos de concentración de Francia*. Buenos Aires: Editorial Costa.
- GARRIDO, Albino. 2013. *Una larga marcha. De la represión franquista a los campos de refugiados en Francia*. Lleida: Milenio.
- GARRIGA, Marcellí. 2009. *Un vilanoví a Buchenwald. La defensa de la República i la deportació als camps nazis*. Edició i notes de Marta Sells i Rosa Torán. Vilafranca del Penedès: Andana.
- GARRIGA I PAITUVÍ, Montserrat. 2011. *Del silenci a les paraules: Joan Colomer i Prat, un alcalde de la República*. Santa Maria de Palautordera: Ajuntament.
- GASPAR, Diego. 2010. *Republicanos aragoneses en la Segunda Guerra Mundial. Una historia de exilio, trabajo y lucha (1939–1945)*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza/Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón.
- . 2012. «De la memoria a la historia. Un estado de la cuestión sobre la participación española en la resistencia». *Cahiers de Civilisation Espagnole Contemporaine* 4.
- GAULLE-ANTHONIOZ, G. de, et al. 1966. *Mujeres bajo el nazismo*. Barcelona: Fontanella.
- GERHARD, Carles. 2013. *Dues guerres i un exili*. Barcelona: L'Avenç.
- GLONDYS, Olga. 2010. *Guerra fría cultural y exilio republicano español: el caso de Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura (1953–1965)*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- . 2012. *La Guerra Fría cultural y el exilio republicano español. Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura (1953–1963)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- . 2014. «El (no) retorno del exiliado Julián Gorkin: El problema de la inserción en la historiografía de los emigrados políticos españoles». *Historia del Presente* 23.
- GOSAN, Oliver. 2012. «Les refugiés espagnols de la Guerre Civile en Haute-Vienne pendant les années de la Seconde Guerre mondiale (1939–1945): de l'exclusion à l'exploitation». *Cahiers de Civilisation Espagnole Contemporaine* 1 (26 oct.).
- GRACIA, Francisco. 2011. *Pere Bosch. Universidad, política, exilio*. Madrid: Marcial Pons Historia.
- GRACIA, Jordi. 2010. *A la intemperie: exilio y cultura en España*. Barcelona: Anagrama.

- GRACIA ARCE, Beatriz. 2014. *Trayectoria política e intelectual de Mariano Ruiz-Funes: república y exilio*. Murcia: Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones.
- GRANDO, R., J. QUERALT & X. FEBRÉS. 1981. *Vous avez la mémoire courte: 1939. 500.000 républicains venus du Sud «indésirables» en Roussillon*. Marcèvol-Vinça: Éd. Du Chiendant.
- GRANELL, Eugenio. 2009. *Correspondencia con sus camaradas del P.O.U.M.: 1936-1999. Introducción de Natalia Fernández Segarra*. Santiago de Compostella: Fundación Eugenio Granell.
- GRASA, Teresa. 2011. *Eloísa y su huerto entre manzanos: de Fuentetodos a la Unión Soviética*. [S.l.]: [s.n.].
- GRAU, Jaume. 2014. *Ulysse dans la Boue*. Journal. Perpinyà: Mare Nostrum.
- GUILLAMÓN, Julià. 2008. *El dia revolt. Literatura catalana de l'exili*. Barcelona: Empúries.
- GUIXÉ, Jordi. 2012. *La república perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*. València: Universitat de València.
- . 2013. «Exili i repressió a la França de Vichy. El cas de Lluís Nicolau d'Olwer». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 24: 405-418.
- HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando. 2010. «Choque cultural y desencanto político entre el exilio comunista español en la Unión Soviética: el caso de Julia Mayoral, militante de la JSU (1939-1971)». *Migraciones & Exilios. Cuadernos AEMIC* 11: 129-142.
- HOYOS, Jorge de. 2012a. *La utopía del regreso. Proyectos de estado y sueños de nación en el exilio republicano en México*. Santander: Editorial de la Universidad de Cantabria.
- . 2012b. «Últimas aportaciones a los estudios de los exilios españoles». *Ayer. Revista de Historia Contemporánea* 85: 229-242.
- HUERTAS, Pilar. 2011. *Hermanos Mayo. Una visión del exilio en México: en imágenes*. Madrid: Creaciones Vincent Gabrielle.
- IORDACHE, Luiza. 2008. *Republicanos españoles en el Gulag (1939-1956)*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques.
- . 2010. *Francisco Ramos Molins: la inquebrantable voluntad de ser socialista*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans. Arxiu Històric.
- . 2011. *El exilio español en la URSS: represión y Gulag. Entre el acoso comunista, el glacis estalinista y el caparazón franquista*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- . 2014. *En el Gulag: españoles republicanos en los campos de concentración de Stalin*. Barcelona: RBA.
- IRLA, Josep. 2010. *Memòries d'un president a l'exili*. A cura de Jordi Gaitx. Barcelona: Viena.
- IRUJO, Xabier. 2012. *Expelled from the motherland. The Government of President José Antonio Agirre in Exile, 1937-1960*. Reno: Center for Basque Studies.
- IZARD, Miquel. 2013. *Entre la ira, la inquietud y el pánico. La retirada de Cataluña, principios*. Barcelona: Plataforma Editorial.
- JARNE, Antonieta. 2010. *Josep Maria Espanya i Sirat: el somni federal des de la restauració monàrquica fins a l'exili republicà*. Lleida: Alfazeta.
- JATO, Mónica, Janet PÉREZ & Sharon KEEFE, ed. 2009. *Mujer, creación y exilio (España, 1939-1975)*. Barcelona: Icaria.

- JULIÀ, Jordi. 2011. *Poètica de l'exili. L'elegia contemporània en la lírica catalana de postguerra*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner.
- . 2013. *L'abrupta llengua. Mercè Rodoreda, una poeta a l'exili*. Barcelona: Fundació Mercè Rodoreda.
- KALVELLIDO, Juan. 2011. *Exili*. Barcelona: El Viejo Topo.
- KERSHNER, H.E. 2011. *La labor asistencial de los cuáqueros durante la Guerra Civil española y la posguerra: España y Francia, 1936–1941*. Traducció de Cristina Mimiaga. [S.l.]: Siddharth Mehta Ediciones.
- LANGÉ, Christine, ed. 2011. *Enllà de la pàtria, Au-delà de la patrie: exil et internement en Roussillon, 1939–1948. Catalogne des sources iconographiques sur la «retirada» et les camps*. Perpinyà/Canet: Conseil général des Pyrénées-Orientales/Trabucaire.
- LARRAZ, Fernando. 2009. *El Monopolio de la palabra: el exilio intelectual en la España franquista*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- LARRAZ, Fernando & José Ramón LÓPEZ GARCÍA, coord. 2012. «Exilio republicano e historiografía: nuevas lecturas». *Iberoamericana* 47.
- LÉGER, Eva. 2012. «Solidaridades y antifascismo: las relaciones entre lemosines y españoles (1936–1945)». *Migraciones & Exilios* 12: 45–62.
- LIDA, Clara E. 2009. *Caleidoscopio del exilio. Actores, memorias, identidades*. Mèxic: El Colegio de México.
- LILLO, Natacha. 2011. «El asociacionismo español y los exiliados republicanos en Francia. Entre el activismo y la respuesta del Estado franquista (1945–1975)». *Historia Social* 70: 175–191.
- LLADÓ, Anna. 2010. «Andorra: exili i arrencada econòmica». *Mirmanda* 5: 42–55.
- LORENS, Vicente. 1981. *Mujeres de una emigración*. València: Publicaciones de la Real Sociedad Económica del País.
- LLORET, Joan, coord. 2009. «Dossier: Ciència i exili. La diàspora dels científics republicans». *Mètode* 61.
- LOEDEL ROIS, Germán. 2013. *Los traductores del exilio republicano español en Argentina*. Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra.
- LÓPEZ CABELLO, Iván. 2013. *José Bergamín, una voz republicana y disidente en la España de la Transición*. Tesi doctoral, Universidad de Cádiz.
- LÓPEZ GARCÍA, José-Ramón. 2013. *Fábula y espejo. Variaciones sobre lo judío en la obra de Max Aub*. Sevilla: Renacimiento.
- LÓPEZ GONZÁLEZ, Rosa María. 2011. *Las memorias olvidadas. Los desheredados de la Guerra Civil española*. Santiago de Compostella: Fundación Luis Tilve.
- LÓPEZ GONZÁLEZ DE ORDUÑA, Helena. 2012. *El clamor de las ruinas o Una interpretación cultural de narrativas personales de exiliadas españolas en México*. Caracas: Fundación Centro de Estudios Latinoamericanos Rómulo Gallegos.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, J.M. 2013. *Los refugios de la derrota*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- LOZANO, María Lluïsa. 2010. *Anna Murià, testimoniatge literari i epistolar de l'exili*. Alacant: Centre d'Estudis sobre la Dona de la Universitat d'Alacant.
- LUZI, Federica. 2012. «La reinención de la identidad colectiva de los descendientes de los refugiados españoles. El antifascismo como instrumento de legitimación de la

- memoria del exilio en Francia y en Europa». *Migraciones y Exilios. Cuadernos AEMIC* 13: 33-44.
- MÄCHLER, E., coord. 2011. *L'exil espagnol dans les Amériques. Actes de la Journée d'études du CEHA, Amiens, maig 2006*. París: Indigo & Côté-femmes éditions.
- MALGAT, Gérard. 2013. *Gilberto Bosques, la diplomatie au service de la liberté, Paris-Marseille (1939-1942)*. Pròleg d'Stéphane Hessel. Marsella: L'Atinoir.
- MARCILLAS, Isabel. 2011. *Visions de l'exili: literatura, pintura i gènere*. Alaquàs: Brosquil Edicions.
- MARCO, Miguel. 2010. *Los médicos republicanos españoles en la Unión Soviética*. Barcelona: Flor del viento.
- MARCOS, Violette & Juanito MARCOS. 2009. *Les camps de Rivesaltes. Une histoire de l'enfermement (1935-2007)*. Portet-sur-Garonne: Nouvelles Éditions Loubatières.
- MARÍN, Progreso. 2010. *Exili. Testimonis sobre la Guerra Civil. Els camps i la resistència al franquisme*. Lleida: Pagès editors.
- MARQUÈS, Salomó. 2011. *Educación republicana en Cataluña y Torreón*. Jalisco: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- . 2013. *Ensenyar a pensar. En memòria dels mestres de la república*. Barcelona: Memorial Democràtic. http://memorialdemocratic.gencat.cat/web/.content/18_activitats_educatives/recursos/documentos/ensenyar_a_pensar.pdf
- MARQUÈS, Salomó & José MORENO. 2012. *El Magisteri gironí d'Esquerra a l'exili de 1939*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- MARTÍ, Carme. 2012. *Un cel de plom*. Barcelona: Ara Llibres.
- MARTÍN FRECHILLA, J.J. & C. SAMBRICIO, ed. 2014. *Arquitectura española del exilio*. Madrid: Lampreave.
- MARTÍNEZ, Carlos. 1959. *Crónica de una emigración. Dibujos de A. Souto*. Mèxic: Libro Mex.
- MARTÍNEZ, Fernando, Jordi CANAL & Encarnación LEMUS, ed. 2010. *París, ciudad de acogida: El exilio español durante los siglos XIX y XX*. Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales.
- MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, Antonio. 2010. *Exiliu Asturianu (1937-1939)*. Gijón: Espublizastur.
- MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar, coord. 2010. *Exili, medicina i filantropia: l'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc (1944-1950)*. Catarroja: Afers.
- MATEO, Eduardo. 1996. *Los niños de la guerra. Literatura del exilio español en México*. Lleida: Universitat de Lleida/Pagès Editors.
- MATEOS, Abdón, ed. 2009. *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*. Madrid: Eneida.
- MATEOS, Abdón & Agustín SÁNCHEZ, ed. 2011. *Ruptura y transición. España y México, 1939*. Madrid: Eneida.
- MAYANS, Marcial. 2009. *Testimoniatges i memòries (1936-1945): una nit tan llarga*. Valls: Cossetània.
- MEMORIAL DEMOCRÀTIC. 2014. *Banc Audiovisual de Testimonis*. <http://bancmemorial.gencat.cat/web/home/>

- MESEGUER, Lluís et al., ed. 2010. *La cultura exiliada. Congressos internacionals Setenta anys després, Castelló de la Plana-Segorbe, 1–4 de desembre de 2009*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I/Diputació de Castelló.
- MESQUIDA, Evelyn. 2011. *La Nueve, 24 août 1944. Ces républicains espagnols qui ont libéré Paris*. París: Le Cherche Midi.
- MÍNGUEZ, Adrián Blas. 2008. *El campo de Rivesaltes*. Móstoles: Memoria Viva.
- . 2009. *Campo de Bram*. Móstoles: Memoria Viva.
- . 2010. *Campo de Gusen. El cementerio de los republicanos españoles*. Móstoles: Memoria Viva.
- . 2012. *Los Campos de Argeles, St. Cyprien y Barcarés. 1939–1942*. Móstoles: Memoria Viva.
- MIÑARRO, A. & T. MORANDI. 2012. *Trauma y transmisión. Efectos de la Guerra del 36, la postguerra, la dictadura y la transición en la subjetividad de los ciudadanos*. Barcelona: Fundació CCSM/Xoroi Edicions.
- MIRAVITLLES, Jaume. 2009. *D'Europa a Amèrica: dietari d'exili (1941–1945)*. Edició i introducció a cura de Ramon Batalla, pròleg de Pere Gabriel. Barcelona: Proa.
- MOLINS, N. & J. BARTOLÍ. 1944. *Campos de concentración: 1939–1944*. Mèxic: Iberia.
- MONTELLÀ, A. 2005. *La Maternitat d'Elna: bressol dels exiliats*. Pròleg de Josep M. Solé i Sabaté. Barcelona: Ara Llibres.
- . 2011a. *La Maternitat d'Elna. La història de 597 nens salvats dels camps de refugiats*. Barcelona: Ara Llibres.
- . 2011b. *Elisabeth Eidenbenz. Més enllà de la Maternitat d'Elna*. Barcelona: Ara Llibres.
- MONTERO, Francesc. 2011. *Quatre sagetes. El periodisme militant del director de la Humanitat a l'exili: articles (1930) i cartes (1940)*. Barcelona: Acontravent.
- MONTESINOS, Toni. 2011. «El exilio literario español a Puerto Rico». *Clarín. Revista de Nueva Literatura* 16: 53–56.
- MONTSENY, Federica. 1977. *El éxodo, pasión y muerte de españoles en el exilio*. Barcelona: Galba.
- MORALES, Mercè. 2008. *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*. Barcelona: Base.
- . 2009. «L'Exili a Catalunya al segle XX». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 20: 169–202.
- . 2012. *El Parlament de Catalunya. República, Guerra Civil i Exili*. Barcelona: Base.
- . 2013. «Antoni Rovira i Virgili. Historiografia de l'exili (1939–1949)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 24: 419–456.
- MORENO, J.B., J.A. ROMERO & F. SÁNCHEZ. 2012. *Bibliografía de guerrilla: publicaciones sobre el fenómeno del maquis antifranquista*. Toledo: Tiempo de Cerezas.
- MORROS, José Luis. 2013. *Campos africanos. El exilio republicano en el norte de África*. Móstoles: Memoria Viva.
- MOULINIÉ, Véronique. 2009. *La Retirada, mots et images d'un exode*. Carcassona: Garae/Hesiode.
- MURIÀ, José M. 2012. *L'Amargor de l'exili*. Edició i presentació a cura de Xavier García. Valls: Cossetània.

- MURIÀ, José M., A. PEREGRINA & F. VELÁZQUEZ. 2013. *Huellas de catalanes en México*. Jalisco: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA. 2000. *Una Esperança desfeta: l'exili de 1939*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.
- NARANJO, C., M.D. LUQUE & M.A. ROBATTO, coord. 2012. *El eterno retorno. Exiliados republicanos españoles en Puerto Rico*. Aranjuez: Ediciones Doce Calles.
- NIETO, Felipe. 2014. *La aventura comunista de Jorge Semprún: exilio, clandestinidad y ruptura*. Barcelona: Tusquets.
- OJUEL, Maria. 2011. «Ruth von Wild i l'ajuda suïssa als infants de la guerra». *L'Avenç* 366 (març): 40–44.
- OLIVA BERENGUER, Remei. 2010. *Exode. De l'Espagne franquiste aux camps français (1939–1940)*. Paris: L'Harmattan.
- ORTUÑO, Bárbara. 2009. «El exilio republicano español de 1939 en Argentina. Una visión de conjunto». *Boletín del CIRSP* 2: 35–42.
- . 2010. *El exilio y la emigración española de posguerra en Buenos Aires, 1936–1956*. Tesis doctoral, Universitat d'Alacant.
- . 2011a. «Del casino al centro: el exilio republicano y el asociacionismo español en América». *Historia Social* 70: 155–173.
- . 2011b. «Los espejos invertidos: el exilio y la antigua emigración en el Buenos Aires de los años cuarenta». Dins Ángeles BARRIO, coord. *Nuevos horizontes del pasado. Culturas políticas, identidades y formas de representación*. Santander: PubliCan/Ediciones Universidad de Cantabria.
- . 2012a. «De la memoria histórica a la memoria colectiva: Los niños de la Guerra Civil española en Argentina». *Ayer. Revista de Historia Contemporánea* 85: 175–200.
- . 2012b. «La infancia trasplantada: construcciones identitarias de las mujeres españolas exiliadas y emigradas en Argentina». Dins Beatriz CABALLERO & Laura LÓPEZ FERNÁNDEZ, ed. 2012. *Exilio e Identidad en el Mundo Hispánico: reflexiones y representaciones*. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.
- OYARZÁBAL SMITH, Isabel. 2011. *Hambre de libertad. Memorias de una embajadora republicana*. Pròleg d'Aurora Luque. Granada: Almed Ediciones.
- PAGÈS, Pelai, dir. 2014. *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*. Barcelona: Editorial Base.
- PAGNI, Andrea, ed. 2011. *El exilio republicano español en México y Argentina*. Madrid: Iberoamericana Vervuert.
- PALA, G. 2010. «Els dubtes de l'intel·lectual. La crisi Claudín–Semprún al PSUC (1964–1965)». *Afers* 25: 463–478.
- PALACIO, Luis Antonio. 2010. *La nación del olvido. El exilio republicano en el norte de África y los aragoneses*. Saragossa: Servicio de Publicaciones del Gobierno de Aragón.
- . 2013. *Aragoneses en la URSS, 1937–1977. El exilio y la División Azul*. Saragossa: Comuniter.
- PARRAMÓN, Pere & Jordi FONT, coord. 2009. *Els Diaris de Josep Franch-Clapers. Catàleg de l'exposició*. Jonquera: Museu Memorial de l'Exili.
- PARRON, A. 2009. *L'exili balear a Mèxic*. Palma de Mallorca: Documenta Balear.

- PEREGRINA, Angélica, coord. 2009. *México y la República española*. Mèxic: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- PÉREZ, M. 2014. «Martí Barrera. Un avançament de la biografia». *Revista de Catalunya* 266: 38–51.
- PÉREZ APARICIO, Naaraí. 2013. *Transgresiones en la obra narrativa de Angelina Muñoz-Huberman*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona/Université Paris Ouest Nanterre La Défense.
- PÉREZ FERNÁNDEZ, Manuel. 2012. *30 años de lucha. Mi actuación como militante de la CNT y anarquista español*. Vitoria: Asociación Isaac Puente.
- PERSIA, Jorge de. 2012. *Ecós de músicas lejanas. Músicos catalanes en el exilio*. Barcelona: Institut Ramon Llull.
- PESSARRODONA, Marta. 2010a. *França 1939. La cultura catalana exiliada*. Barcelona: Ara Llibres.
- . 2010b. *L'exili violeta*. Barcelona: Meteora.
- PI I SUNYER, Carles. 2010a. *1940: notícies de la caiguda de París. Cartes de Carles Pi i Sunyer a la seva filla, Núria, i d'altres exiliats catalans*. Edició a cura de Francesc Vilanova. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals.
- . 2010b. *Memòries de Londres*. Edició a cura de Mireia Capdevila. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer.
- PIKE, David Wingeate. 1969. *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia. 1939–1944*. París: Ruedo Ibérico.
- PLA, D. 1985. *Los niños de Morelia. Un estudio sobre los primeros refugiados españoles en México*. Mèxic: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- , coord. 2011. *Catálogo del fondo de historia oral: refugiados españoles en México. Archivo de la palabra*. Mèxic, D.F.: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- PLA, D. & Á. VÁZQUEZ. 2011. *El exilio español en la Ciudad de México*. Madrid: Ediciones Turner.
- PONS, Eduardo. 1979. *Los cerdos del comandante*. Barcelona: Argos Vergara.
- . 1997. *Las guerras de los niños republicanos (1936–1995)*. Madrid: La Compañía Librería.
- PORTELLA, Josep. 2010. *Llibre d'exilis*. Ciutadella: Collectiu Folklòric de Ciutadella.
- . 2011. *Estanislau Ruiz i Ponsetí: l'enginyer comunista (Maó, 1889 – Mèxic DF, 1967)*. Barcelona: Base.
- . 2012. *Liberto Callejas, l'anarquista incommovible*. Confederació General del Treball de les Illes Balears.
- PUÉCHAVY, Michel. 2010. «L'expérience de la guerre civile espagnole». Dins Helena KANYAR BECKER, ed. *Vergessene Frauen. Humanitäre Kinderhilfe und offizielle Flüchtlingspolitik 1917–1948*. Basilea: Verlag Schwabe.
- PUIG, Gentil. 2012. *El passat ens empaïta. Vicissituds d'un fill d'exiliat republicà*. Lleida: Pagès Editors.
- PUJOL, Enric. 2003. *L'Exili català del 1936–39: un balanç*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- . 2009a. Projectes culturals transfronterers: el cas de l'exili republicà de 1939. *Mirmanda* 4: 74–84.

- PUJOL, Enric. 2009b. «El gran èxode del 1939 i d'altres exilis del segle xx». *Catalan Historical Review* 2: 227–237.
- . 2013. «Ferran Soldevila: exili i repressió». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 24: 537–548.
- QUAGGIO, Giulia, coord. 2014. «Dossier: Volver a España. El regreso del exilio intelectual durante la Transición». *Historia del Presente* 23.
- RAMONET, Enric. 2001. *Agust Vidal. Entre Llagostera i Moscou. Una història personal dins la història del segle xx*. Llagostera: Ajuntament de Llagostera.
- RAMÍREZ COPEIRO, Jesús. 2011. *En tierra extraña. El exilio republicano onubense*. Valverde del Camino: J. Ramírez.
- RIERA, Juan Carlos, 2013. *Juan Blázquez "General Cesar" y Lola Clavero: resistencia y exilio desde el Arán*. Lleida: Milenio.
- RÍO, Ángel del, coord. 2013. *Memorias de las cenizas. Andaluces en los campos nazis*. Sevilla: Aconcagua.
- RIUS VERNET, Núria. 2009. *Manuel Viusà i Gertrudis Galí: una parella d'artistes catalans que es van quedar a l'exili*. Lleida: Pagès editors.
- ROCA, Paco. 2013. *Los surcos del azar*. Bilbao: Astiberri.
- RODRIGO, Antonina. 2012. *Na mujer silenciada. Mª Teresa Toral, ciencia, compromiso y exilio*. Barcelona: Ariel.
- . 2013. *Mujeres olvidadas*. Madrid: Esfera de los Libros.
- . 2014. *Federica Montseny: primera ministra electa en Europa*. Barcelona: Base.
- RODRÍGUEZ DE ÁLVAREZ, Gloria. 2009. *El éxodo de una familia malagueña en la Guerra Civil*. Màlaga: Servicio de Publicaciones, Centro de Ediciones de la Diputación de Màlaga.
- RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio. 2009. *La República y la cultura: paz, guerra y exilio*. Madrid: Istmo.
- ROIG, Montserrat. 1977. *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62.
- ROJAS, Gonzalo. 2009. «Winnipeg y más Winnipeg». *Cuadernos Hispanoamericanos* 711: 7–10.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni. 2012. *Sobre història de Catalunya: escrits a l'exili (1939–1949)*. Edició i estudi introductor i a cura de Mercè Morales i Jaume Sobrequès. Tarragona: Cossetània.
- RUBIO, Javier. 1974. *La emigración española a Francia*. Barcelona: Ariel.
- . 1977. *La emigración de la Guerra Civil de 1936–1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, 3 vol. Madrid: San Martín.
- RUBIÓ, Josep. 2010. *Camp definitiu. Diari d'un exiliat al Barcarès*. Barcelona: Cossetània.
- RUIZ DEL ÁRBOL, Antares. 2012a. «Guillermina Medrano, Rafael Supervía y *Americans for Democratic Action*. La campaña contra Franco desde el exilio estadounidense». *Migraciones y Exilios* 13: 81–106.
- . 2012b. *Hacer España en América: Guillermina Medrano Aranda (1912–2005). La pervivencia del magisterio republicano en el exilio americano*. Tesi doctoral, Universitat Jaume I.
- RUIZ VILAPLANA, A. 2010. *Destierro en Manhattan. Refugiados españoles en Norteamérica*. Granada: Zimerman Ediciones. (Primera edició a Mèxic: EDIAPSA, 1945.)

- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Nicolás. 2012. *Cárceles y exilios*. Barcelona: Anagrama.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. 2011. *La Segunda República en el exilio: 1939–1977*. Barcelona: Planeta.
- SÁNCHEZ CUERVO, Antolín. 2009. «Memoria del exilio y exilio de la memoria». *Arbor* 735: 3–11.
- SÁNCHEZ DIPP, Natàlia & José Maria MURIÀ. 2010. *De l'Empordà a l'exili de Mèxic. Apunt biogràfic de Josep Marull Carré (1912–1987)*. Lleida: Pagès editors.
- SÁNCHEZ ILLÁN, Juan Carlos, dir. 2011. *Diccionario biográfico del exilio español de 1939: los periodistas*. Madrid: Cátedra del Exilio.
- SÁNCHEZ LANASPA, Sergio. 2010. *Des Aragonais. Testimonios del exilio aragonés en el Sur de Francia*. Osca: Pirineum.
- SÁNCHEZ VÁZQUEZ, Adolfo. 2003. «El doble fin del exilio del 39». *Claves de la razón práctica* 133, (juny): 59–61.
- SANTIAGO, Lucio et al. 1981. *Internamiento y resistencia de los republicanos españoles en África del Norte durante la segunda guerra mundial*. Sant Cugat del Vallès/ Sabadell: autoedició/El Pot.
- SANTOS, Fèlix & Manuel AROCA, dir. 2011. *Cinco miradas al interior de la emigración: ugetistas en la historia de la emigración española*. Madrid: Fundación Largo Caballero.
- SANTULLANO, Carlos. 1978. «Represión, guerrilla y exilio (1937–1952)». Dins AA.DD. *Historia General de Asturias*, vol. XI. Asturias: Silverio Cañada, editor.
- SAURET I GARCIA, Joan. 1979. *Lexili polític català*. Barcelona: Aymà.
- SAURÍ, M. Concepció. 2012. *Àngela Clos Batlet. La primera regidora*. Palafrugell: Associació Suport a la Dona de Palafrugell.
- SECO, Rosa María & Gonzalo CELORIO. 2010. *El exilio aragonés en México*. Barbastro: UNED/Centro de Estudios y Recursos de la Memoria de las Migraciones de Aragón.
- SELLES, Narcís. 2011. *Virgili Batlle Vallmajó. L'esthétique radicale d'un peintre catalan anarcho-syndicaliste exilé à Toulouse*. Perpinyà: Mare Nostrum.
- SERRA I MORET, M. 2010. *Epistolari familiar: 1901–1963*. Prefaci, notes i edició de Joan Pujadas, pròleg d'Isidre Molas. Barcelona: Ajuntament de Pineda de Mar/Fundació Pere Coromines.
- SERRANO, Secundino. 2011. *Espanoles en el Gulag. Republicanos bajo el estalinismo*. Barcelona: Península.
- SERRANO MIGALLÓN, Fernando. 2010. *La Inteligencia peregrina: legado de los intelectuales del exilio republicano español en México*. Mèxic: El Colegio de México.
- SERRANO SECO, Mónica. 2011. «Las exiliadas, de acompañantes a protagonistas». *Ayer. Revista de Historia Contemporánea* 81: 265–281.
- SICOT, Bernad, coord. 2010. *La littérature espagnole et les camps français d'internement (de 1939 à nos jours)*. Actes du colloque «70 años después», Université de Nanterre les 12–14 février 2009. París: Université Paris Ouest Nanterre La Defense.
- SIMÓN, Paula. 2011. *Por los caminos de la palabra: exilio republicano español y campos de concentración franceses. Una historia del testimonio*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

- SIMÓN, Paula. 2012. *La escritura de las alambradas. Exilio y memoria en los testimonios españoles sobre los campos de concentración franceses*. Vigo: Academia del Hispanismo.
- SMITH, Lois Elwyn. 1955. *Mexico and the Spanish Republicans*. Berkeley: University of California Press.
- SOLÉ, Felip & Grégory TUBAN. 2011. *Camp d'Argelers (1939–1942)*. Valls: Cossetània.
- SOLÉ, Queralt. 2012. «Aproximació a la biografia política de Josep Trias Peitx». *Cercles. Revista d'Història Cultural* 15: 165–181.
- SOLÉ, Queralt et al. 2014. *Acaba la guerra, comença l'exili*. Girona: El Punt/Avui.
- SOLÉ, Queralt & Gemma CABALLER. 2012. «Aproximació a la biografia política de Josep Maria Trias i Peitx». *Cercles. Revista d'Història Cultural* 15: 165–182.
- STEIN, Louis. 1979. *Beyond death and exile: the Spanish republicans in France, 1939–1955*. Cambridge: Harvard University Press.
- TALENS-PÉRI, Pauline. 2011. *La bastarda del PC*. Almeria: Instituto de Estudios Almerienses.
- TASIS, Rafael. 2012. *Les raons de l'exili*. Edició a cura de Montserrat Bacardi i Francesc Foguet. Valls: Cossetània.
- TEIXIDOR, Anna. 2013. *Josep Puig Pujades (1883–1949) líder del republicanisme empordanès*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- TORNAFOCH, Xavier. 2011. «Els dirigents obrers de Gironella (1936–1945)». *LErol* 110: 36–38.
- TORRA, Quim, ed. 2009. *El Nadal que no vam tornar a casa*. Barcelona: Acontravent.
- TRABAL, Francesc. 2011. *Els contracops de l'enyorança: escrits de l'exili*. Edició i pròleg de Maria Campillo. Sabadell: Fundació La Mirada.
- TUBAN, Grégory. 2009. *La Retirada dans l'objectif de Manuel Moros*. Perpinyà: Mare Nostrum.
- TUÑÓN, E. & M. RIU CODINACH. 2010. «Memòria oral de republicans exiliats a Mèxic i de l'exili interior. Un projecte d'investigació». *Revista de Catalunya* 260: 9–16.
- VALL, J., ed. 2012. *Esquerra a Mèxic, 1941–1980*. Barcelona: Fundació Josep Irla. http://www.irla.cat/documents/EsquerraMèxic_set2013.pdf
- VELASCO, Miquel Àngel. 2009. *Manuel Serra i Moret: Vic, 1884 – Perpinyà, 1963*. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs.
- . 2011. *Manuel Serra i Moret. L'exili (1939–1963)*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- , ed. 2012. *Fons Miquel Ferrer i Sanxis (1939–1989)*. Catarroja/Barcelona: Afers/Centre d'Estudis Històrics Internacionals.
- , ed. 2014a. *Fons José del Barrio (1936–1976)*. Catarroja/Barcelona: Afers/Centre d'Estudis Històrics Internacionals.
- . 2014b. *Manuel Serra i Moret: política i exili*. Barcelona: Base.
- VELÁZQUEZ, Aurelio. 2012. *La otra cara del exilio. Los organismos de ayuda a los republicanos españoles en México (1939–1949)*. Tesi doctoral, Universidad de Salamanca.
- VIDAL, Francesc. 2014. *La Retirada et l'exil: souvenirs*. Valdériès: Vent Terral.
- VIDAL, José Antonio. 2013. *Campo de Septfonds. Republicanos españoles en Judes (1939–1940)*. Móstoles: Memoria Viva.

- VIGO, Emili. 2012. *Quatre sagetes roges: el periodisme militant del director de la Humanitat a l'exili. Articles (1930) i cartes (1940)*. Edició a cura de Francesc Montero. Barcelona: Acontravent.
- VILANOVA, Antonio. 1969. *Los olvidados. Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial*. París: Ruedo Ibérico.
- VILANOVA, Francesc. 2009. «1939 Exiliats i represaliats: De les depuracions franquistes als camps francesos». *Revista de Catalunya* 250 (maig): 46–60.
- VILAR, Pierre, dir. 1989. *Història de Catalunya*, 8. Barcelona: Edicions 62.
- VILLENA, M.Á. 2010. *Ciudadano Azaña. Biografía del símbolo de la II República*. Barcelona: Península.
- VIÑAS, Ángel. 2010. *En defensa de la República. Con Negrín en el exilio*. Barcelona: Crítica.
- VIVES, Pere. 1975. *Cartes des dels camps de concentració*. Barcelona: Edicions 62.
- YUSTA, Mercedes. 2001. «Raíces profundas: conflictividad y redes de poder durante los “años de los maquis” en la provincia de Huesca, 1940–1949». Dins Miguel Ángel RUIZ CAMICER & Carmen FRÍAS CORREDOR, coord. *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España. Actas del II Congreso de Historia Local de Aragón (Huesca, 7 al 9 de Julio de 1999)*, 341–348. Saragossa: Instituto de Estudios Altoaragoneses/ Universidad de Zaragoza.
- . 2009. *Madres coraje contra Franco. La Unión de Mujeres Españolas en Francia, del antifascismo a la Guerra Fría (1941–1950)*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- ZAMBRANO, María. 2014. *El exilio como patria*. Edició d'Eduardo González Di Pierro; edició, introducció i notes de Juan Fernando Ortega Muñoz. Barcelona: Anthropos.
- ZARZOSO, Alfons & Àlvar MARTÍNEZ VIDAL, ed. 2011. *Medicina, guerra i exili: una generació destruïda per la guerra*. Barcelona: Residència d'Investigadors, CSIC/ Generalitat de Catalunya.

Exposicions

- ABAD, Francesc & Julià GUILLAMÓN. 2009. *Literatures de l'exili. Retorn a Catalunya. Història d'una exposició*. Sala d'exposicions del Palau Moja, Barcelona, del 21 d'abril al 21 de juny de 2009.
- ABAD, F., J. GUILLAMÓN & J. JORDÀ. 2005. *Literatures de l'exili*. CCCB, Barcelona, 5 oct. 2005 – 29 gen. 2006.
- COLORADO, A. 2010. *Arte salvado. 70 aniversario del salvamento del patrimonio artístico español y de la intervención internacional*. Exposició itinerant.

Documentals i films

- SOLÉ, Felip. 2009. *Camp d'Argelers. Sense ficció*. Barcelona: TV3.
- . 2010. *Les caixes d'Amsterdam. Sense Ficció*. Barcelona: TV3.
- . 2012. *Tornarem*. Barcelona: Brutal Media.

Muntatges teatrals

VILARDELL, Teresa, dir. 2009. *La nit més freda (veus de l'exili)*. Joan Oliver, Carles Riba, Mercè Rodoreda i Antoni Rovira i Virgili. Barcelona: Teatre Nacional de Catalunya, 16-26 abril.